

P O L S K A A K A D E M I A N A U K
I N S T Y T U T G E O G R A F I I
I P R Z E S T R Z E N N E G O Z A G O S P O D A R O W A N I A

ZESPÓŁ KOORDYNACYJNY PROBLEMU MIĘDZYRESORTOWEGO
„PODSTAWY PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA KRAJU“

Do użytku służbowego

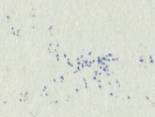
BIULETYN INFORMACYJNY

ZESZYT 50

WŁODZIMIERZ MIROWSKI

ZRÓŻNICOWANIE SPOŁECZNO-GOSPODARCZE A PROCESY WYLUDNIANIA SIĘ WOJEWÓDZTW SIEDLECKIEGO I BIAŁSKOPODLASKIEGO

WARSZAWA 1985

**P O L S K A A K A D E M I A N A U K
I N S T Y T U T G E O G R A F I I
I P R Z E S T R Z E N N E G O Z A G O S P O D A R O W A N I A**

**ZESPÓŁ KOORDYNACYJNY PROBLEMU MIĘDZYRESORTOWEGO
„PODSTAWY PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA KRAJU“**

Do użytku służbowego

BIULETYN INFORMACYJNY

ZESZYT 50

WŁODZIMIERZ MIROWSKI

**ZRÓŻNICOWANIE SPOŁECZNO-GOSPODARCZE
A PROCESY WYLUDNIANIA SIĘ
WOJEWÓDZTW SIEDLECKIEGO
I BIAŁSKOPODLASKIEGO**

WARSZAWA 1985

<http://rcin.org.pl>

Opracowanie redakcyjne:

Teresa Lijewska

Grażyna Seliga

W.D.N.Zam.488/85.Nakł.200+23 egz.

SPIS TREŚCI

Uwagi wstępne	5
Część I. Studia demograficzno-ekonomiczne	9
Wprowadzenie	11
Ogólna charakterystyka badanych województw	13
Dynamika zaludnienia	18
Ruch naturalny ludności	25
Składniki przyrostu rzeczywistego	29
Przestrzenna struktura migracji	31
Struktura demograficzno-społeczna migrantów	36
Dojazdy do pracy	40
Wpływ migracji na strukturę demograficzną ludności	43
Wnioski z badań statystyczno-demograficznych	50
Część II. Zróżnicowanie warunków życia a wyludnianie się ob-	
szarów wiejskich w świetle badania socjologicznego	55
Metodologia badania terenowego	57
Ogólna charakterystyka populacji	61
Charakterystyka wsi	69
Zróżnicowanie struktury ludności i warunków życia	
między badanymi województwami /populacja podsta-	
wowa/	74
Zróżnicowanie społeczno-demograficzne a ruchliwość	
przestrzenna na obszarach wyludniających się /po-	
pulacja podstawowa/	78
Perspektywy życiowe dla młodzieży w obszarach wy-	
ludniających się	89
Wychodźstwo z obszarów wyludniających się	92
Wnioski z badania socjologicznego	97
Podsumowanie	100
Spis prac wykonanych w ramach tematu MR I.28.06.7.	107

UWAGI WSTĘPNE

Opracowanie niniejsze zawiera podsumowanie badań na temat wyludniania się obszarów dwóch województw środkowo-wschodnich. Już z wstępnych analiz wynikało, że wyludnianie zachodzi głównie na terenach wiejskich /choć wyludniają się także miasteczka/. W toku badań koncentrowano się przeważnie na śledzeniu procesów ludnościowych na obszarach wiejskich. Badania dotyczyły przede wszystkim problematyki demograficznej i społecznej, z uwzględnieniem tła ekonomicznego.

Badania zostały wykonane w latach 1979-1984, w ramach Problemu Międzyresortowego MR.I.28 koordynowanego przez Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, w grupie problemowej nr 3 pracującej pod kierunkiem prof. dr hab. Andrzeja Stasiaka. Kierownictwo prac badawczych w omawianym temacie spoczywało w ręku autora niniejszej pracy. Zespoły realizujące poszczególne etapy badań tworzone były z różnych specjalistów, w zależności od potrzeb. Organizacyjną obsługę badań zapewniał Ośrodek Badań i Konsultacji Towarzystwa Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie, który był instytucją wykonującą całe zlecenie. Prace badawcze prowadzone były w trzech etapach. W pierwszym etapie /1979-1980/ wykonano studia zbiorowe o charakterze demograficzno-ekonomicznym pt. "Społeczne uwarunkowania wyludniania się obszarów wiejskich województw białkopodlaskiego i siedleckiego - wstępne analizy statystyczno-źródłowe", Warszawa 1980//mpis Arch. Probl. I.28. IGiPZ PAN/. W opracowaniu tego studium brały udział następujące osoby: dr Z. Strzelecki, mgr M. Bachner, dr I. Bergel, mgr A. Drozdowski, mgr K. Latuch, doc. dr hab. J. Lepiech, dr M. Michałowska, dr A. Ochocki, dr W. Rakowski, dr M. Siniarski, mgr

K. Stolarczyk, dr T. Szumlicz, dr J. Witkowski, mgr G. Wróblewska. W organizowaniu prac tego etapu nadzwyczajne zaangażowanie i energię okazał dr Z. Strzelecki.

Studium składa się z czterech części. W pierwszej zawarte są rozważania i informacje na temat podstawowych procesów społeczno-gospodarczych zachodzących w kraju i specyfiki tych procesów w badanych województwach. Część druga poświęcona jest analizie ruchów ludności. W trzeciej części przedstawiono strukturę demograficzną i społeczno-zawodową a w czwartej rolnictwo i infrastrukturę społeczną badanych województw.

W drugim etapie, w latach 1981-1982, wykonano pogłębione studia oparte głównie na materiałach Spisu Powszechnego z 1978 r. Wyniki tych prac zawarte są w tomie zbiorowym pt. "Zróżnicowania społeczno-gospodarcze a procesy wyludnienia się obszarów woj. siedleckiego i bielskopodlaskiego - II etap analizy" - pod redakcją W. Mirowskiego i Z. Strzeleckiego. W skład tomu weszły opracowania M. Michałowskiej i J. Witkowskiego /struktura gospodarstw domowych/, M. Bondaruka /struktura demograficzna migrantów/, J. Bergela /dojazdy do pracy/, J. Strzeleckiej /struktura przestrzenna migracji/, T. Szumlicza /rynek pracy/, M. Siniarskiego /czynniki pracy w rolnictwie indywidualnym/, J. Lepiecha /infrastruktura społeczna/, E. Dźbik i Cz. Rudzkiej-Lorentz /infrastruktura techniczna i mieszkalnictwo/.

W trzecim etapie /1982-1984/ wykonano terenowe badania socjologiczne w gminach wykazujących w ostatnich latach znaczniejsze ubytki ludności oraz w kilku wybranych gminach z przyrostem ludności. Początkowo zamierzano objąć badaniami socjologicznymi także migrantów ze wsi zamieszkałych w miastach, jednakże na skutek trudności finansowych związanych z inflacją, wystąpiła konieczność ograniczenia badań do respondentów zamieszkałych na wsi.

Organizacyjne kierownictwo badań terenowych spoczywało w rękach mgr B. Daneckiej z Zespołu Realizacji Badań Terenowych IFiS PAN. W badaniach tych wzięło udział kilkunastu ankierów, w części stałych współpracowników IFiS PAN, a w części studentów Akademii Rolniczo-Pedagogicznej w Siedlcach, którymi opiekował się w toku badań doc. dr hab. J.S. Ferenc. W pracach terenowych brali także udział dr Z. Strzelecki, mgr J. Strzelecka i mgr A. Uznański. W opracowaniu materiałów uczestniczyła mgr A. Sianko i

S. Wałkowska z IFiS PAN. Wyniki badań trzeciego etapu omówione są w "Raporcie z badań terenowych", przy opracowaniu którego współpracował agr A. Uznański.

Wymienione wyżej opracowania znajdują się w maszynopisie w Archiwum Problemu Międzyresortowego MR.I.28 w IGiPZ PAN.

Wszystkim osobom, które uczestniczyły w poszczególnych etapach badań i których wiedza, doświadczenie i zaangażowanie umożliwiły realizację tego przedsięwzięcia badawczego należą się słowa serdecznego podziękowania.

Część I

STUDIA DEMOGRAFICZNO-EKONOMICZNE

WPROWADZENIE

Badania nad wyludnianiem się obszarów wiejskich w woj. białkopodlaskim i siedleckim podjęto w związku z zaobserwowanym zmniejszaniem się liczby ludności wiejskiej na niektórych terenach w tempie zagrażającym podstawowym procesom demograficznym i produkcji rolniczej.

Studia nad dynamikę i rozmieszczeniem ludności na obszarze całego kraju, prowadzone od kilku lat w Instytucie Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, oraz w ramach prac Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN pozwoliły na stwierdzenie, że zjawisko wyludniania się wsi występuje w niektórych województwach zachodnich i wschodnich.

Aczkolwiek zmniejszenie się liczby mieszkańców wsi obserwowane było już wcześniej to w niektórych rejonach kraju, nie było to początkowo traktowane jako zjawisko niekorzystne. Wszak nie tak odległe są czasy, gdy głównym problemem społeczno-ekonomicznym w Polsce było przeludnienie wsi i potrzeba jego zmniejszenia.

W latach trzydziestych niektórzy ekonomiści szacowali przeludnienia wsi w Polsce na 8 mln /co stanowiło około 1/3 ówczesnego stanu ludności wiejskiej/¹. Przeludnienia to utrudniało modernizację rolnictwa i hamowało ogólny rozwój społeczno-gospodarczy kraju. W wyniku strat wojennych oraz dużych przemieszczeń ludności w pierwszych latach po wojnie m.in. w związku z zasiedlaniem Ziemi Zachodnich i Północnych oraz szybkim tempem urbanizacji kraju, już do 1950 r. problem przeludnienia wsi polskiej był w zasa-

¹ J. Poniatowski, "Przeludnienie wsi i rolnictwa", Warszawa, 1938.

dzie rozwiązany. W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych odbywały się na dużą skalę migracje ze wsi do miast, jednak ubytki ludności na wsi były kompensowane wielkim przyrostem naturalnym. Ogólna liczba mieszkańców wsi z niewielkimi wahaniami utrzymywała się na poziomie około 15 mln.

W tym stanie rzeczy nie było powodów do zaniepokojenia o zaludnienie wsi, choć ciągle aktualne było zmniejszanie się liczby ludności rolniczej na wsi. Biorąc jednak pod uwagę fakt, że modernizacja rolnictwa wiąże się ze zmniejszeniem zatrudnienia, zjawisko to nie było traktowane jako niekorzystne dla produkcji rolnej. W skali regionalnej występowało jednak w niektórych przypadkach zmniejszanie zaludnienia na obszarach wiejskich, szczególnie w rejonach pozbawionych przemysłu i miejsc pracy pozarolniczej. Nie było to wyraźnie widoczne w analizie na poziomie województw /wg dawnego podziału administracyjnego 17 województw/, lecz dopiero przy uwzględnieniu przekroju powiatów lub gmin.

W niektórych regionach ubytki ludności na wsi związane były zarówno z procesami demograficznymi, a mianowicie z wkraczaniem licznych roczników powojennego "wyżu demograficznego" w wiek mobilny, jak i z procesami ekonomicznymi - przesuwaniem siły roboczej z sektora I /rolnictwo i leśnictwo/ do pozostałych sektorów, tj. przemysłu, transportu i usług. Na tych terenach, gdzie powstawały warunki wchłonięcia nadwyżek siły roboczej w sektorach pozarolniczych, wystąpiły takie zjawiska jak: zwiększenie dojazdów do pracy, rozwój budownictwa i usług na wsi. W regionach, gdzie brak było warunków dla rozwoju zatrudnienia pozarolniczego, a w szczególności dla rozwoju przemysłu, wystąpiły zjawiska odpływu migracyjnego w skali przekraczającej poziom napływu i przyrostu naturalnego, co oznaczało zmniejszanie liczby mieszkańców, czyli wyludnianie. Zjawisko to wystąpiło właśnie w województwach wschodnich i uległo szczególnemu nasileniu na początku lat siedemdziesiątych, kiedy to młodzież z licznych roczników "wyżu demograficznego" z lat pięćdziesiątych zaczęła wkraczać w wiek zdolności do pracy, a przyrost naturalny uległ znacznemu zmniejszeniu.

Ogólne studia nad dynamiką i rozmieszczeniem ludności Polski prowadzone były w IGIPIZ PAN już w latach sześćdziesiątych.²

² K. Dziewoński, L. Kosiński, "Rozwój i rozmieszczenie ludności Polski w XX w.", Warszawa 1967.

W początku lat siedemdziesiątych podjęte zostały przez A. Stasiaka, P. Eberhardts i innych szczegółowe studia nad rozmieszczeniem ludności na obszarach wiejskich³. Nieco później /w drugiej połowie lat siedemdziesiątych/ pod kierownictwem A. Stasiaka przeprowadzone zostały szczegółowe badania, z uwzględnieniem gmin, zmian w rozmieszczeniu ludności w skali ogólnokrajowej oraz regionalnej mające na celu wyjaśnienie przyczyn wyludnienia się niektórych obszarów wiejskich⁴.

Celem niniejszych badań, zapoczątkowanych w 1979 r., jest z jednej strony ustalenie skali zjawiska wyludnienia się wsi i zróżnicowanie pod tym względem badanych województw, a z drugiej - ustalenie różnorodnych przyczyn i skutków tego wyludnienia. Uwzględnienie zarówno różnych danych statystycznych jak i informacji zebranych przy pomocy technik socjologicznych powinno dać możliwie wielostronne naświetlenie tego zjawiska.

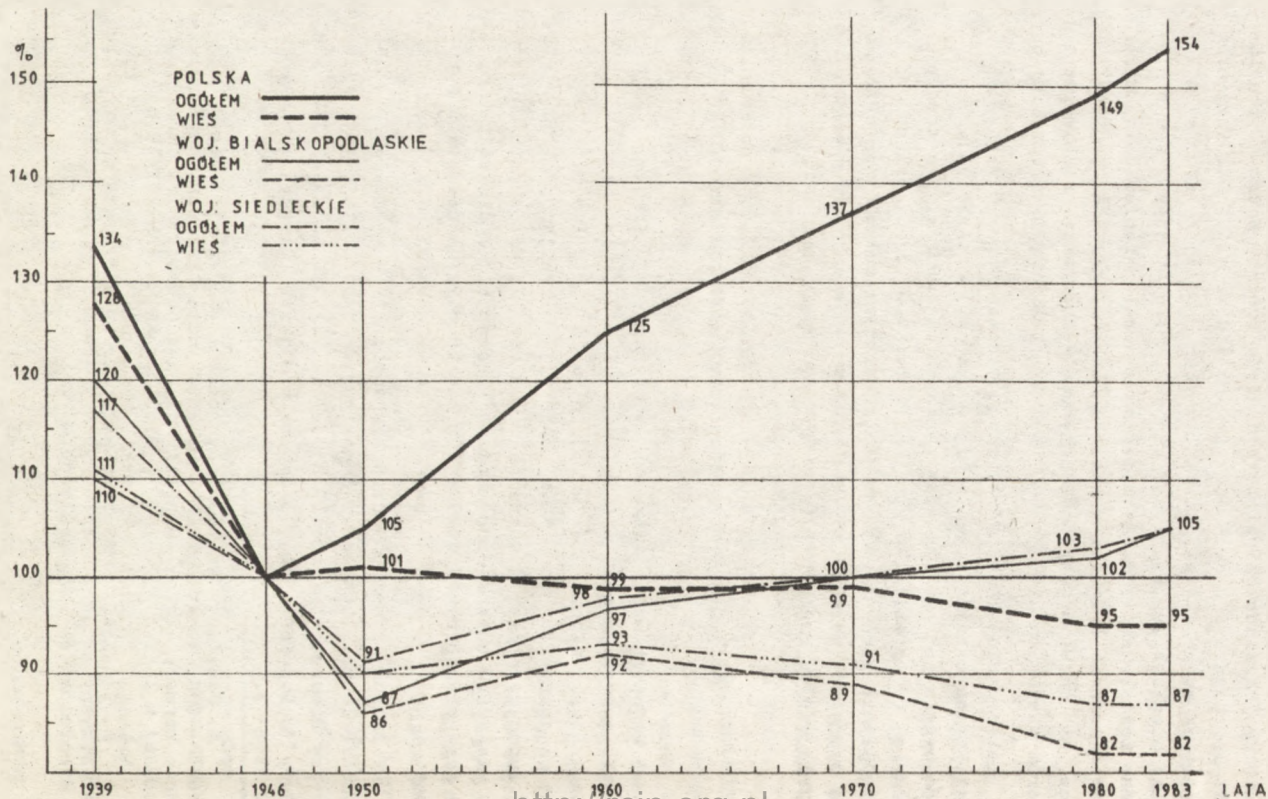
OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA BADANYCH WOJEWÓDZTW

W badanych województwach, w pierwszych latach po wojnie, nastąpił znaczny spadek liczby ludności. Dotyczy to nie tylko ogólnej liczby mieszkańców wsi, ale także ogółu ludności zamieszkałej na obszarze obecnych województw. Poczynając od 1950 r. liczba ludności ogółem nieprzerwanie wzrastała, natomiast na terenach wiejskich obserwowano zmienne tendencje: w niektórych okresach następowało zmniejszanie się liczby mieszkańców, w innych - wzrost.

W latach 1950-1960 nastąpił na obszarach wiejskich niewielki wzrost liczby ludności, a następnie rozpoczął się jej spadek trwający nieprzerwanie do 1980 r. /ryc. 1/. W okresie 1981-1983 procesy wyludnienia się obszarów wiejskich uległy zahamowaniu,

³ A. Stasiak, "Problem płynności ludności wiejskiej" w: Ludność - GUS, Warszawa 1972; P. Eberhardt, "Przestrzenne zróżnicowanie wzrostu liczby ludności Polaki i przemian jej struktury zawodowej w latach 1960-1970", Biuletyn KPZK PAN 87/1975.

⁴ E. Stasiak, "Przyczyny wyludnienia się obszarów wiejskich Suwalszczyzny na przykładzie wybranych wsi", Warszawa 1979, Zes-pół Rzeczoznawców TUP, maszynopis.

<http://rcin.org.pl>
 Ryc. 1. Dynamika rozwoju ludności /1946=100/

jednakże w niektórych gminach nadal występowało zmniejszanie się liczby mieszkańców.

Województwa białkopodlaskie i siedleckie, po ich utworzeniu w 1975 r. zostały zaliczone do makroregionu środkowo-wschodniego. Po utworzeniu makroregionu stołecznego, woj. siedleckie zostało włączone do niego, a białkopodlaskie nadal wchodzi w skład makroregionu środkowo-wschodniego. Niektóre podstawowe informacje o badanych województwach zawiera tabela 1.

Tabela 1. Obszar i ogólna charakterystyka demograficzna

Wyszczególnienie	Polska	Województwa	
		białkopo- dlaskie	siedleckie
Obszar w km ²	312 683	5 348	8 499
Liczba ludności w 1982 r. w tys.	36 398,6	290,4	623,5
z tego:			
w miastach:			
- w tys.	21 656	90,6	170,2
- w %	59,5	31,2	27,3
na wsi:			
- w tys.	14 743	199,8	453,3
- w %	45,5	68,8	72,7
Gęstość zaludnienia na 1 km ²	116,4	54,3	73,4
Liczba kobiet na 100 mężczyzn	105,2	103,1	102,4
Przyrost naturalny w %	9,2	10,8	10,0
Saldo migracji w tys.	-31,2	-0,9	-3,8

Źródło: Rocznik statystyczny 1983 GUS.

Na terenie woj. białkopodlaskiego w 1982 r. było 6 miast i 35 gmin. Najważniejsze miasta to: stolica województwa - Białe Podlaskie /42,6 tys. mieszkańców/, Międzyrzec Podlaski /14,5 tys./ i Radzyń Podlaski /12,9 tys./. Na terenie woj. siedleckiego było 12 miast i 66 gmin. Najważniejsze miasta to: Siedlce /59,6 tys. mieszkańców/, Mińsk Mazowiecki /29,9 tys./, Łuków /25,8 tys./, Sokółów Podlaski /13 tys./ i Garwolin /12,9 tys./.

O charakterze zagospodarowania województw informują najlepiej dane dotyczące zatrudnienia /tab. 2, 3/.

Tabela 2. Struktura zatrudnienia w 1982 r. /na 1000 mieszkańców/

Wyszczególnienie	Polska	Województwa	
		białkopo- dlaskie	siedleckie
w gospodarce uspołecznionej	322	227	199
w przemyśle	124	54	65
w budownictwie	29	13	14
w rolnictwie ^x	142	326	311

^x w przeliczeniu na pełnozatrudnionych.

Tabela 3. Struktura zatrudnienia według trzech sektorów w 1978 r.
/w %/

Sektor	Polska	Makroregion środkowo- wschodni	Województwa	
			białkopo- dlaskie	siedleckie
I	27	53	61	56
II	30	22	15	21
III	38	25	24	23

Źródło: T. Szumlicz, "Dynamika i struktura zatrudnienia w woj. białkopolaskim i siedleckim na tle makroregionu środkowowschodniego i Polski", [w:] Społeczne uwarunkowania wy-
ludnienia się obszarów wiejskich..., op. cit.,

Z danych zawartych w tabeli 3 wynika, że oba województwa mają charakter rolniczy. Udział sektora I w zatrudnieniu jest tu ponad dwukrotnie wyższy niż średnio w kraju, a także nieco wyższy niż w całym makroregionie środkowowschodnim. Odpowiednio niższe jest zatrudnienie w pozostałych sektorach. Według danych NSP można było te województwa zaliczyć do obszarów jednostronnie rolniczych, wykazujących cechy zacofania gospodarczego.

Województwo siedleckie, położone w pobliżu aglomeracji warszawskiej, wykazuje z nią silne powiązania. Z takich miast jak

Mińsk Mazowiecki, Garwolin, Łochów oraz z wielu gmin, posiadających dobre połączenia komunikacyjne z Warszawą występują duże dojazdy do pracy w aglomeracji warszawskiej. Te miasta, a także i niektóre gminy wykazują na ogół przyrost ludności. Szybki wzrost liczby ludności wystąpił także w samych Siedlcach.

W woj. białkopodlaskim, gdzie poza stolicą województwa występują tylko małe miasta, nie przekraczające 20 tys. mieszkańców, obserwuje się silniejszy przyrost liczby mieszkańców miast. W okresie 1950-1983 prawie wszystkie /z wyjątkiem Terespoła/ podwoiły liczbę mieszkańców.

Wiejska sieć osadnicza charakteryzuje się w obu województwach dużym rozdrobnieniem, przewagą małych wsi oddalonych od miast. W woj. siedleckim ponad 20%, a w białkopodlaskim około 15% ludności zamieszkuje w małych wsiach liczących poniżej 200 mieszkańców⁵.

Oba województwa mają słabo rozwiniętą sieć kolejową. Mimo znacznego wzrostu zatrudnienia w przemyśle w okresie powojennym należą nadal do najsłabiej uprzemysłowionych województw. Niski udział zatrudnienia poza rolnictwem jest niewątpliwie jedną z ważnych przyczyn odpływu ze wsi młodych ludzi, którzy pragną pracować w zawodach pozarolniczych. Według danych NSP z 1978 r. na 100 ha użytków rolnych w woj. białkopodlaskim przypadało 25 osób zatrudnionych w rolnictwie a w woj. siedleckim - 32 osoby /średnia krajowa - 28 osób/. Biorąc pod uwagę fakt, że w obu województwach przeważają uprawy polowe, wskaźnik zatrudnienia na 100 ha użytków rolnych należy uznać za stosunkowo wysoki. Rolnictwo ma tu wysoki udział w produkcji czystej wytworzonej /w 1978 r. w woj. białkopodlaskim 49,7%, a w woj. siedleckim 37,2%, przy przeciętnej krajowej 14,4%/.

Z niskim poziomem produkcji łączy się niski poziom spożycia. W 1976 r. w woj. białkopodlaskim spożycie dóbr materialnych na 1 mieszkańca wyniosło 75%, a woj. siedleckim 69% średniego krajowego.

⁵ W. Rakowski, "Charakterystyka społeczno-gospodarcza woj. białkopodlaskiego i siedleckiego", [w:] Społeczne uwarunkowania wyludnienia się obszarów wiejskich..., op. cit. s. 5.

Niski był w obu województwach fundusz świadczeń społecznych /emerytury, renty, stypendia, zasiłki/, co łączy się z niższym od średniego w kraju udziałem zatrudnienia w gospodarce uspołecznionej. Gorsze było także wyposażenie w usługi. Zatrudnienie lekarzy w stosunku do liczby mieszkańców było w 1982 r. w woj. białkopodlaskim o 37% niższe od średniego w kraju, a w woj. siedleckim o 27%.

Według klasyfikacji Komisji Planowania przy Radzie Ministrów w 1977 r. woj. białkopodlaskie znajdowało się pod względem ogólnego rozwoju społeczno-gospodarczego na 46 miejscu a siedleckie na 44 miejscu⁶. Tak duża opóźnienie w rozwoju społeczno-gospodarczym nie mogłoby być nadrobione w ciągu kilku lat nawet gdyby nakłady inwestycyjne były większe od przeciętnych w kraju.

DYNAMIKA ZALUDNIENIA⁷

Oba województwa, w ich obecnych granicach, zostały utworzone w 1975 r. Można jednak, opierając się na odpowiednich przeliczeniach określić dynamikę zmian ludnościowych także dla okresu wcześniejszego. Ma to znaczenie dla określenia długotrwałych trendów w procesach demograficznych. Opierając się na istniejących opracowaniach, wykonanych przez S. Misztala i W. Kaczorowskiego, można także określić dynamikę zaludnienia na tych terenach od 1939 r. /tab. 4/.

⁶ A. Mijanowski, "Poziom i tempo rozwoju województw", Rada Narodowa, Gospodarka, Administracja nr 20, 1977.

⁷ Większość danych w tym rozdziale pochodzi z opracowania Z. Strzeleckiego, "Dynamika zaludnienia województw białkopodlaskiego i siedleckiego", [w:] Społeczne uwarunkowania wyludnienia się obszarów wiejskich..., op. cit. s. 5.

Tabela 4. Dynamika rozwoju ludności woj. białkopodlaskiego i siedleckiego w latach 1939-1983 na tle kraju

Wyszczególnienie	Wskaźnik /1946 = 100/					
	1939	1950	1960	1970	1980	1983
Polska						
ogółem	134	105	125	137	149	154
wieś	128	101	99	99	95	95
woj. białkopodlaskie						
ogółem	120	87	97	100	102	105
wieś	110	86	92	89	82	82
woj. siedleckie						
ogółem	117	91	98	100	103	105
wieś	111	90	93	91	87	87

Źródło: 1939, 1946 - wg S. Miaszał i W. Kaczorowski, "Regionalne zróżnicowania przemysłowania Polski", Studia KPZK PAN t. LXXVI. Warszawa 1983. Dależe lata Rocznik Statystyczny GUS oraz opracowanie Z. Strzeleckiego, "Dynamika zaludnienia...", op. cit.

Jak wynika z tabeli 4, liczba ludności na obszarze obecnych województw Białkopodlaskiego i siedleckiego w latach 1939-1946 drastycznie zmalała /o 20%/, choć nie tak gwałtownie jak na całym obszarze obecnego państwa polskiego /o 34% na całym obszarze a o 28% na obszarach wiejskich/. W latach 1946-1950, gdy w całym kraju obserwowany był wzrost liczby ludności, w obu województwach w dalszym ciągu zaznaczał się jej spadek, zarówno na obszarach wiejskich jak i ogółem. W stosunku do 1946 r. wskaźnik dynamiki rozwoju ludności wyniósł dla obszarów wiejskich woj. białkopodlaskiego 86 a dla siedleckiego 90 i odpowiednio dla ludności ogółem 87 i 91.

W dziesięcioleciu 1950-1960, gdy w skali ogólnokrajowej obserwuje się względną stabilizację liczbę ludności wsi /wskaźnik 99 - por. tab. 4/, na obszarach wiejskich obecnego woj. białkopodlaskiego zachodzi wzrost wskaźnika do poziomu 92 a w woj. siedleckim do poziomu 93. Po 1960 r. /w skali kraju stabilizacja liczby mieszkańców wsi/ na obszarach badanych wystąpił spadek liczby ludności, który jednak nie spowodował jeszcze jej zmniejszenia do poziomu z 1950 r. Bardziej drastyczny spadek liczby ludności wiejskiej w obu województwach nastąpił dopiero w latach

1970-1980, kiedy to wskaźniki liczby ludności spadły poniżej poziomu z 1950 r. osiągając dla woj. białkopodlaskiego 82 a dla siedleckiego 87 /wskaźnik krajowy wsi 95/. Po 1980 r. obserwuje się stabilizację liczby ludności na wsi w badanych województwach, podobnie jak w skali krajowej, przy stałym wzroście liczby ludności miejskiej.

W okresie powojennym ogólna liczba ludności miejskiej w obu województwach stale wzrastała. W latach 1950-1960 wzrost ten wyniósł w woj. białkopodlaskim 40% a w siedleckim 26%, a więc był znacznie niższy od wzrostu miast w skali kraju /58%/. Przy ogólnie niższym poziomie urbanizacji na tych terenach oznaczało to dalsze pogłębianie różnic pomiędzy tymi obszarami a resztą kraju. W latach 1960-1970 przyrost ludności miejskiej na badanych obszarach był nieco wyższy niż przyrost w całym kraju /20%/. Wyniósł on, w woj. białkopodlaskim 27% a w siedleckim 25%. Podobnie było w latach 1970-1980. Przyrost ludności miejskiej w woj. białkopodlaskim wyniósł w tym czasie 38% a w siedleckim 30%, przy średnim w kraju 23%.

Na kształtowanie się tych liczb miały wpływ zarówno nasilenie przyrostu naturalnego, jak i ruchy migracyjne, przy czym poszczególne miasta wzrastały w różnym tempie. W woj. białkopodlaskim najszybciej rozwijała się Biała Podlaska, która od 1975 r. zyskała jako stolica województwa dodatkowe funkcje miastotwórcze. Wskaźnik wzrostu tego miasta w okresie 1950-1983 /rok 1950 = 100/ wyniósł 325. Znaczna część tego przyrostu przypada na lata 1975-1983, tj. po uzyskaniu przez Białą Podlaską rangi miasta wojewódzkiego. Nieco niższe tempo przyrostu ludności notowano w innych miastach tego województwa: w Łosicach w 1983 r. notowano w stosunku do 1950 r. przyrost o 167%, w Radzynie Podlaskiej o 179%, w pozostałych przyrost był nieco niższy. Najniższy przyrost /o 62%/ zanotowano w Terespolu.

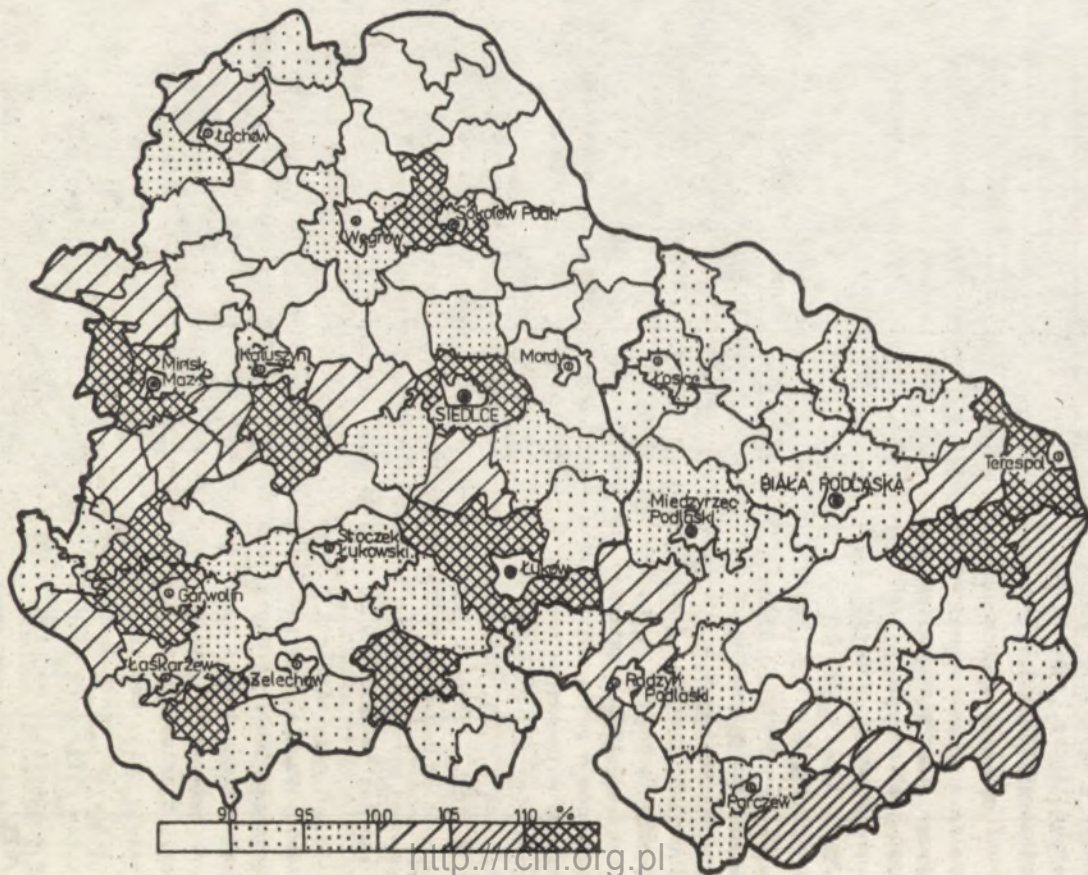
W woj. siedleckim najszybciej wzrastał Łochów /o 255%/, na co wpłynęła przede wszystkim rozbudowa zakładów przemysłu maszynowego. Poza tym znacznie wzrosła liczba mieszkańców Łukowa /o 206%/ i Mińska Mazowieckiego /o 144%/. Siedlce, siedziba władz wojewódzkich wzrosły od 1950 r. tylko o 140%. Wzrost w latach 1975-1983 wyniósł 64%. Nieznacznie wzrosły małe miasta: Kałuszyn o 16%, Mordy o 22%. W Zelechowie nastąpił spadek liczby ludności

o 23%. W ostatnim okresie zmniejszyła się również liczba mieszkańców w Stoczku Łukowskim, w którym w 1975 r. notowano o 52% wyższą liczbę ludności niż w 1950 r., a w 1983 r. tylko o 43% wyższą od stanu w 1960 r.

Dynamikę zaludnienia gmin pokazuje rycina 2. W szczegółowej analizie przestrzennej uwidacznia się złożoność tej dynamiki na obszarze badanych województw. W woj. bielskopodlaskim w okresie 1950-1983 wzrosła liczba mieszkańców niektórych gmin przygranicznych: w gminie Terespol o 13%, Kodeń o 8%, Hanna o 9%, Piszczac o 13%, Zalesie o 3%. Ponadto przyrost ludności notowano w gminach Dębowa Kłoda o 19%, Radzyń Podleski o 3% i Kąkolewnica Wschodnia o 2%. W większości gmin liczba mieszkańców uległa zmniejszeniu. Są to: gminy położone z dala od rozwijających się ośrodków przemysłowo-miejskich w środkowej części województwa na południe od Białej Podlaskiej, /tzw. Polesia Lubelskiego/, gminy w okolicach Kanału Wieprz-Krzna /Łomazy, Komarówka Podlaska, Tucznaj/. W latach 1950-1980 w gminach tych nastąpiło zmniejszenie liczby mieszkańców o ponad 10%. W gminach położonych w północno-zachodniej części województwa nastąpiły również znaczne ubytki ludności: gmina Sarnaki o 16,8%, Huzlew o 22,3%, Platerów o 8,9%, Stara Kornica o 6,2%, Olszanka o 9,5%. Ponadto zmniejszyła się o ponad 10% liczba ludności gmin Czemierniki i Milanów /na południowy wschód od Radzyna Podlaskiego/. Ogółem w okresie 1950-1980 w 7 gminach wzrosła liczba ludności, w 22 zmniejszyła się a w 7 notowano poziom zbliżony do 1950 r.

W woj. siedleckim przyrost liczby mieszkańców w okresie 1950-1980 miał miejsce w gminach położonych przy szlaku kolejowym Warszawa-Dęblin i Warszawa-Siedlce-Łuków-Terespol. Jest to niewątpliwie związane z możliwością dojazdów do pracy w ośrodkach przemysłowych i węzłach komunikacyjnych takich jak Mińsk Mazowiecki, Siedlce, Łuków, Garwolin, Pilawa. Najsilniejszy przyrost wykazują gminy podmiejskie jak Dębe Wielkie k. Mińska Mazowieckiego /31%/, gm. Mińsk Mazowiecki /25%/, Mrozy /11%/, Siedlce /37%/, Łuków /11%/, oraz gminy, z których ludność może dojeżdżać do pracy w aglomeracji warszawskiej: Pilawa /66%/, Garwolin /22%/, Sobolew /17%/>.

Wyludnianie się następuje głównie w północnej części województwa w gminach nadbużańskich, ponadto w gminach położonych w

Ryc. 2. Zmiany zaludnienia gmin woj. białskopodlaskiego i siedleckiego w 1950-1983 / 1950-100/

<http://rcin.org.pl>

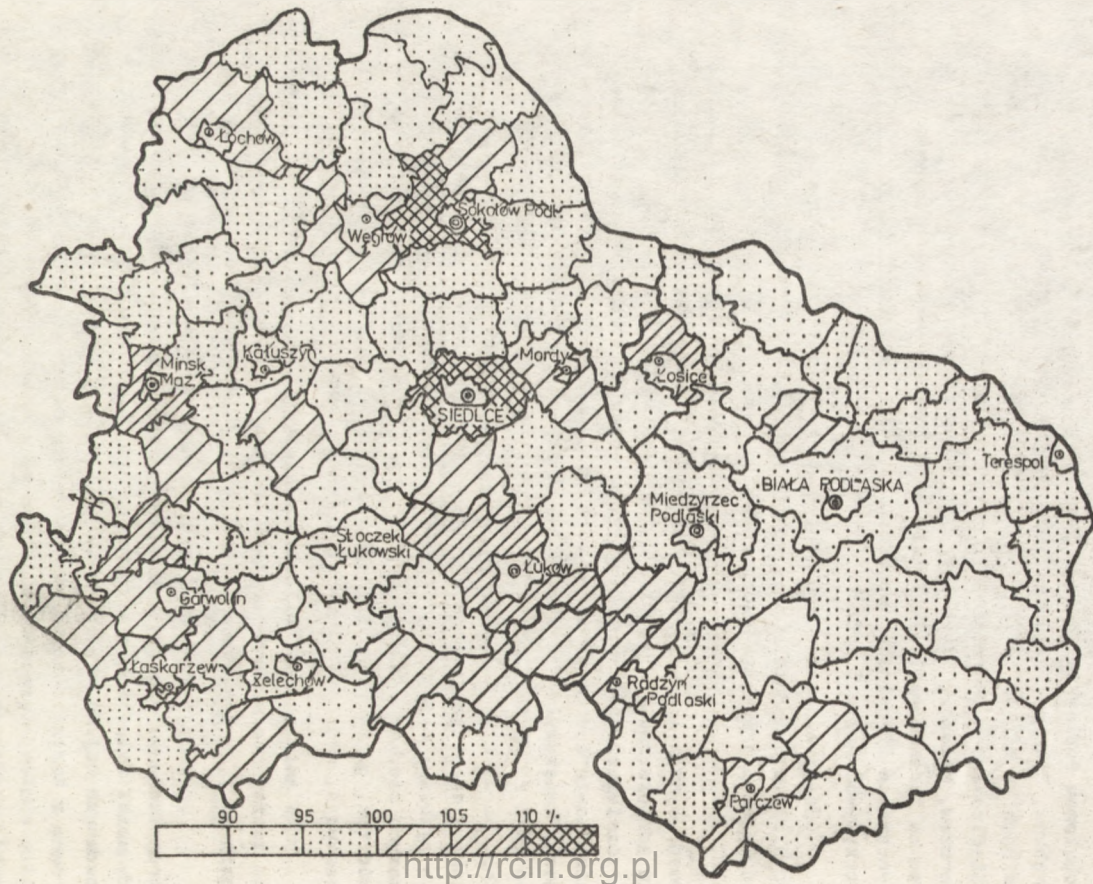
północno-zachodniej jego części, między Siedlcami, Wyszkowem i Sokołowem Podlaskim /gminy: Strachówka, Korytnica, Dobr, Wierzbno, Grębków, Jakubów, Kałuszyn, Mokobody Bielany i Miedzna/ oraz w gminach na wschód od linii kolejowej Warszawa-Dęblin i Warszawa-Siedlce-Łuków. Najwięcej ludności ubyło z gmin Ceranów, Grębków, Karczew, Miedzna, Strachówka, Wierzbno /średnio ponad 20%/. Ogółem na terenie woj. siedleckiego po 1950 r. przyrost ludności wystąpił w 12 gminach, ubytek w 46 a stan prawie niezmienny utrzymywał się w 8 gminach.

Zatem w obu badanych województwach więkzość gmin w okresie powojennym wyludniała się, co było spowodowane głównie znacznym odpływem migracyjnym ludności.

W analizie wyludniania się obszarów wiejskich szczególnej uwagi wymaga okres po 1975 r., tj. po wprowadzeniu nowego podziału administracyjnego. Miał on niewątpliwie wpływ na układ ciężarów i rozmieszczenie czynników miastotwórczych. W woj. białkopodlaskim miasta zachowały w nowym podziale swoją dynamikę a niektóre nawet zwiączyły ją. W woj. siedleckim niektóre miasta wykazują po 1975 r. zmniejszenie tempa wzrost lub nawet ubytku ludności /np. Mordy 21%, Żelechów 8%, Stoczek Łukowski 7%/. Tempo rozwoju takich miast jak Łochów, Kałuszyn i Łaskarzew wyraźnie osłabło. Te zjawiska mają niewątpliwie związek ze wzrostem atrakcyjności samych Siedlec i większym przyciąganiem ludności do stolicy województwa, gdzie skoncentrowało się więcej wszelakiego rodzaju inwestycji, nastąpił przyrost mieszkańców i rozwój funkcji wiejskich.

W gminach woj. białkopodlaskiego następuje po 1975 r. pewne zmniejszenie tempa ubytków ludności a w woj. siedleckim więcej gmin zaczyna wykazywać stabilizację liczby mieszkańców /ryc. 3/.

Ogólnie wyludnianie się obszarów wiejskich jest zjawiskiem zróżnicowanym w przestrzeni i w czasie. Występują pewne wahania dynamiki zaludnienia zarówno w różnych gminach jak i w miastach badanych województw. Wahania te i zróżnicowanie związane są zarówno z kształtowaniem się przyrostu naturalnego jak i z nasileniem ruchów migracyjnych, które są z kolei zależne od wielu czynników społeczno-gospodarczych nie tylko w skali lokalnej lecz także ponadlokalnej.

Ryc. 3. Zmiany zaludnienia gmin woj. białostopodlaskiego i siedleckiego w 1975-1980 /1975=100/

RUCH NATURALNY LUDNOŚCI^B

Analiza ruchu naturalnego umożliwi bliższe określenie charakteru zmian ludnościowych i dynamiki rozwoju ludności na danym terenie. Elementami ruchu naturalnego są małżeństwa, urodzenia i zgony, które w sumie decydują o przyroście naturalnym ludności.

Małżeństwa

Wskaźniki zawierania małżeństw /liczba małżeństw na 1000 mieszkańców/ wykazują w badanych województwach znaczne wahania w czasie. Wahania takie występowały również w kraju, jednakże nie ma pełnej zbieżności pomiędzy tymi procesami w skali krajowej i regionalnej. W Polsce najwyższy wskaźnik zawierania małżeństw notowano w 1950 r. Wynosił on 10,8 /w miastach 12,6, na wsi 9,7/. W woj. siedleckim był on również najwyższy w 1950 r. Wynosił 11,2 /w miastach 10,5, na wsi 11,3/. W woj. białkopodlaskim był on w tym czasie stosunkowo niski i wynosił 7,5 /w miastach 8,1, na wsi 7,4/. W następnych latach nastąpiło wszędzie obniżenie wskaźnika zawierania małżeństw i dopiero w latach siedemdziesiątych /okres wkraczania w wiek zawierania małżeństw stosunkowo licznych roczników "wyżu demograficznego" z lat pięćdziesiątych/ nastąpił ponowny wzrost. W kraju "szczytowy" wskaźnik notowano znów w 1975 r. Wynosił on 9,7 /w miastach 9,6, na wsi 9,7 w 1974 r./.

W woj. białkopodlaskim najwyższą wartość wskaźnika zawierania małżeństw notowano w 1972 r. Wyniósł on 9,6 /na wsi 9,9, w miastach "szczytowy" był w 1973 r. - wyniósł 9,0/. W woj. siedleckim ponowny "szczyt" wystąpił w 1974 r. Wskaźnik wyniósł w tym roku 9,7 /w miastach, w 1972 r. 9,3, a na wsi w 1974 i 1975 r. 9,8/.

Urodzenia

Poziom urodzeń mierzony wskaźnikiem urodzeń na 1000 ludności obniżał się stopniowo od roku 1950 do 1975 /tab. 5/. W kraju

^B Według opracowania A. Drozdowskiego i E. Wróblewskiej: "Ruch naturalny w woj. białkopodlaskim i siedleckim w latach 1950-1970, [w:] Społeczne uwarunkowania wyludnienia się obszarów wiejskich..., op. cit. s. 5.

obniżył się z 30,7 do 19,5 /w miastach z 30,0 do 18,5, na wsi z 31,2 do 21,0/.

W woj. białkopodlaskim obniżył się z 23,7 do 20,2 a w woj. siedleckim z 33,2 do 20,6. W miastach woj. białkopodlaskiego obserwuje się w tym czasie wzrost wskaźnika urodzeń z 22,7 do 23,2 a na wsi spadek z 23,8 do 19/. W woj. siedleckim nastąpił spadek z 30,4 do 21,1 a na wsi z 33,7 do 20,5. Jak widać, liczba urodzeń zmniejszyła się najbardziej w woj. siedleckim, zarówno w mieście jak i na wsi.

Zgony

Wskaźnik zgonów /liczba zgonów na 1000 ludności/ uległ zmniejszeniu z 11,6 w 1950 r. do 9,2 w 1979 r., przy czym w 1960 r. wynosił on zaledwie 7,6. W miastach w omawianym okresie obserwujemy spadek z 10,9 do 8,6 a na wsi z 12,1 do 10,0.

W woj. białkopodlaskim ma miejsce wzrost wskaźnika zgonów z 10,1 do 10,9 co wskazuje na tendencję odwrotną niż w Polsce, przy czym w miastach wystąpił spadek z 9,7 do 8,3 a na wsi - wzrost z 10,2 do 11,9. Było to niewątpliwie rezultatem pogarszania się struktury wieku ludności wsi.

W woj. siedleckim, podobnie jak w całym kraju, nastąpił spadek wskaźnika zgonów z 14,2 do 10,3 /w miastach z 12,5 do 8,1 a na wsi z 14,5 do 9,0/. Wszędzie najniższe wskaźniki zgonów notowano w 1960 r. /w woj. białkopodlaskim 8,8, w woj. siedleckim 8,0/.

Przyrost naturalny

Wskaźnik przyrostu naturalnego /przyrost na 1000 mieszkańców/ dla kraju zmalał z 19,1 w 1950 r. do 10,0 w 1979 r. /w miastach z 19,1 do 9,9, na wsi z 19,1 do 11,0/.

W woj. białkopodlaskim spadek przyrostu był nieco mniejszy: z 13,0 w 1950 r. do 9,4 w 1979 r. /przy czym w miastach nastąpił wzrost z 13,0 do 14,9 a na wsi spadek z 13,6 do 7,1/. W woj. siedleckim obserwowano podobny spadek jak w skali całego kraju: z 19,0 do 10,4 /w miastach z 17,4 do 13,0 a na wsi z 14,2 do 9,5 - tab. 5/.

Tabela 5. Wskaźniki ruchu naturalnego /na 1000 ludności/
w 1979 r.

Wyszczególnienie	Polska	Województwa	
		białsko- podlaskie	siedleckie
Małżeństwa			
ogółem	9,1	7,8	7,8
miasta	9,5	10,0	8,9
wieś	8,4	7,0	7,4
Urodzenia			
ogółem	19,5	20,2	20,6
miasta	18,5	23,2	21,1
wieś	21,0	19,0	20,5
Zgony			
ogółem	9,2	10,9	10,3
miasta	8,6	8,3	8,1
wieś	10,0	11,9	11,0
Przyrost naturalny			
ogółem	10,3	9,4	10,4
miasta	9,9	14,9	13,0
wieś	11,0	7,1	9,5

W ogólnych zarysach w 1979 r. wskaźniki ruchu naturalnego były w obu województwach podobne, różniąc się w pewnym stopniu od ogólnopolskich. Znamienne jest, że wskaźnik zawierania małżeństw jest w obu województwach niższy niż na wsi w całym kraju. Wskaźniki urodzeń były w miastach obu województw wyższe niż średnio w miastach w całym kraju, natomiast na wsi niższe. Jest to niewątpliwie efekt migracji młodej ludności ze wsi do miast. Dla odmiany wskaźniki zgonów były w miastach obu województw niższe niż w miastach w całym kraju a na wsi wyższe. Widoczne są również skutki starzenia się ludności wiejskiej w szybszym tempie niż średnio w kraju i "odmładzania" ludności w miastach, w wyniku intensywnej migracji młodych ludzi ze wsi do miast. Niekorzystne zmiany w strukturze wieku ludności wsi oraz szybkie "odmładzanie" ludności

miast widoczne są, gdy prześledzi się udział ludności w wieku przedprodukcyjnym i poprodukcyjnym w obu województwach na tle danych dla całego kraju /tab. 6/.

Tabela 6. Odsetki osób w wieku przedprodukcyjnym i poprodukcyjnym^x w badanych województwach i w kraju w 1978 r.

Ludność w wieku	Polska	Województwa	
		białsko-podlaskie	siadleckie
Ogółem			
przedprodukcyjnym	28,4	29,4	29,8
poprodukcyjnym	11,8	14,6	14,5
Miasta			
przedprodukcyjnym	26,3	30,2	30,3
poprodukcyjnym	10,5	9,8	10,0
Wieś			
przedprodukcyjnym	31,3	29,2	29,7
poprodukcyjnym	13,6	16,6	15,5

^x Wiek przedprodukcyjny: 0-17 lat, wiek poprodukcyjny: mężczyźni 65 i więcej, kobiety 60 i więcej.

Ogółem w obu województwach jest nieco wyższy odsetek ludności w wieku przedprodukcyjnym i poprodukcyjnym niż w całym kraju. Oznacza to mniejszy udział osób w wieku produkcyjnym i ich większe obciążenie. W miastach udział osób w wieku przedprodukcyjnym jest wyższy w obu województwach niż średnio w miastach w kraju a udział osób w wieku poprodukcyjnym nieco niższy. Miasta badanych województw mają zatem średnio młodszą ludność niż miasta całego kraju. Na wsi natomiast udział ludności w wieku przedprodukcyjnym jest w obu województwach nieco niższy niż na wsi w całym kraju a udział osób w wieku poprodukcyjnym znacznie wyższy. Obserwujemy zatem znacznie większe zaawansowanie starzenia się ludności wiejskiej i zbliżony do ogólnokrajowego poziom starzenia się ludności miejskiej.

Zarówno w woj. białkopodlaskim jak i w woj. siedleckim występują znaczne różnice poziomu urodzeń, zgonów i przyrostu naturalnego w poszczególnych miastach i gminach⁹. W woj. białkopodlaskim w 1979 r. poziom urodzeń zawierał się w granicach od 18,7‰ /Terespol/ do 24,6‰ /Radzyń Podlaski/, poziom zgonów od 7,2‰ /Łosice/ do 9,8‰ /Terespol/. Poziom przyrostu naturalnego kształtował się od 8,9‰ /Terespol/ do 17,1‰ /Radzyń Podlaski/. Jeszcze większe zróżnicowanie rozrodzności występowało w miastach woj. siedleckiego. Wskaźnik urodzeń wynosił tam od 12,8‰ /Mordy/ do 28,0‰ /Łuków/.

SKŁADNIKI PRZYROSTU RZECZYWISTEGO

O przyroście rzeczywistym lub ubytku ludności decydują zarówno przyrost naturalny jak i ruchy migracyjne /tab. 7/.

W okresie 1971-1979 w obu województwach miał miejsce przyrost rzeczywisty. Był on jednak znacznie niższy niż przyrost naturalny, co łączy się z ujemnym saldem migracji. Z terenu woj. białkopodlaskiego ubyło w wyniku migracji do innych województw 17,7 tys., a z siedleckiego 43,8 tys., co stanowiło w przypadku woj. białkopodlaskiego około 76% przyrostu naturalnego, a w przypadku woj. siedleckiego 80%. Miasta w obu województwach wykazywały w tym okresie przyrost rzeczywisty znacznie przewyższający przyrost naturalny: w woj. białkopodlaskim o 133%, a w woj. siedleckim o 122%. Jednocześnie wieś w woj. białkopodlaskim straciła w wyniku migracji 104% więcej niż wynosił jej przyrost naturalny, a wieś w woj. siedleckim o 63%. Powyższe dane mówią o wyludnianiu się wsi.

W poszczególnych miastach i gminach występowała wyraźna zależność między ruchem migracyjnym, a poziomem przyrostu naturalnego, co łączy się z uczestnictwem w migracjach przede wszystkim ludzi młodych. W miastach najniższy przyrost naturalny notowano w tych

⁹ Dane pochodzą z opracowania K. Latucha: "Ruch migracyjny w woj. białkopodlaskim i siedleckim w latach 1971-1979, [w:] Społeczne uwarunkowania wyludniania się obszarów wiejskich..., op. cit. s. 5.

Tabela 7. Ruch naturalny, ruch migracyjny i przyrost rzeczywisty w miastach i na wsi woj. białkopodlaskiego i siedleckiego w latach 1971-1979

Wyszczególnienie	Urodzenia	Zgony	Przyrost natur.	Migracje			Przyrost rzecz.
				napiływ	odpływ	saldo	
Woj. białkopodlaskie							
ogółem	49278	25936	23342	62357	80072	-17715	5627
miasta	13905	5044	8861	27969	16183	11786	20647
wieś	35373	20892	14481	34388	63889	-29501	-15020
Woj. siedleckie							
ogółem	106987	52364	54623	108636	152459	-43823	10800
miasta	25599	9774	15825	45820	26500	19320	35145
wieś	81388	42590	38798	62816	125959	-63143	-24345

Źródło: K. Latuch, op. cit. przyp. 9.

przypadkach, gdzie wystąpiły ujemne salda migracji /Kałużyn, Łaskarzew, Mordy, Żelechów, Terespol/.

W gminach woj. białkopodlaskiego zróżnicowanie przyrostu wahało się w 1979 r. od ujemnego /-0,3% w gminie Sosnówka/ lub bardzo niskiego dodatniego /gmina Podedworze 1,7%, Sławatycze 3,6% do stosunkowo wysokiego gmina Radzyń Podlaski 12,5%, Konstantynów 11,9%/ . W woj. siedleckim nie obserwowano ujemnego salda przyrostu naturalnego, lecz były również gminy o bardzo niskim saldzie /np. gmina Karczew 1,6%, Czeranów 3,2% i bardzo wysokim jak Gmina Siedlce 18,3% i Łuków 15,2%/.

W większych miastach, jak Biała Podlaska, Łosice, Radzyń Podlaski oraz Siedlce, Łuków, Sokołów Podlaski, przyrost migracyjny przewyższał znacznie przyrost naturalny. W pozostałych miastach przyrost naturalny na ogół w większym stopniu niż migracyjny przyczyniał się do wzrostu liczby ludności.

W większości gmin, w latach 1971-1979 najczęściej występowało ujemne saldo migracji przeważające nad dodatnim saldem przy-

rostu naturalnego, co w rezultacie prowadziło do zmniejszenia absolutnej liczby ludności czyli wyludniania. W obu województwach większość gmin posiadało ujemne saldo migracji z miastami i ujemne saldo migracji ze wsią. Dodatkowo saldo migracji ze wsią miały przeważnie gminy przywiejskie /Terespol, Międzyrzec Podlaski, Radzyń Podlaski - w woj. białkopodlaskim i Siedlce, Liw, Łochów, Mińsk Mazowiecki - woj. siedleckim/ bądź też gminy graniczące z gminami przywiejskimi /Siemień, Jabłoń - w woj. białkopodlaskim oraz Sabnie, Repki, Suchożebry, Ceglów, Mrozy, Wiśniew, Zbuczyn, Poduchowny, Wilga, Pilawa - w woj. siedleckim/.

PRZESTRZENNA STRUKTURA MIGRACJI

Według danych spisu z 1978 r., w którym uwzględniono problematykę migracyjną, w badaniu reprezentacyjnym można określić migracje bądź na podstawie różnicy miejsca urodzenia i miejsca zamieszkania w momencie spisu, bądź też na podstawie zmiany miejsca zamieszkania /przybycie z innej miejscowości do miejscowości, w której dana osoba jest obecna w czasie spisu/.

Migracje międzywojewódzkie

Posługując się danymi o migracjach, zestawionymi na podstawie kryterium miejsca urodzenia /wg NSP 1978/, uzyskujemy obraz wymiany ludności z innymi województwami z uwzględnieniem podziału na miasto i wieś /tab. 8/.

Spośród osób objętych spisem 1978, urodzonych w woj. białkopodlaskim w tym samym województwie zamieszkiwało w momencie spisu około 70%, a 30% przebywało poza jego granicami. Z kolei wśród obecnych w czasie spisu mieszkańców woj. białkopodlaskiego urodzeni na terenie tego województwa stanowili około 88% /w miastach około 80%, na wsi 91%/.

W woj. siedleckim zamieszkiwał nieco mniejszy odsetek spośród tych, którzy się w nim urodzili, bo tylko 66%, a 34% mieszka w innych województwach. Wśród mieszkańców woj. siedleckiego 91% stanowili urodzeni na jego terenie /w miastach 80%, a na wsi 95%/.

Powyższe liczby świadczą o tym, że oba województwa w przeszłości więcej traciły ludności na rzecz innych

Tabela 8. Migracje międzywojewódzkie na podstawie NSP 1978 /wg miejsca urodzenia/

Wyszczególnienie	Woj. białkopodlaskie			Woj. siedleckie		
	ogółem	miasto	wieś	ogółem	miasto	wieś
Urodzeni w danym województwie w tys.	363,7	63,6	290,1	836,0	135,8	700,2
z tego:						
zamieszkali w województwie w tys.	246,9	62,3	184,6	554,4	120,0	434,4
w %	69,8	98,0	63,6	66,3	88,4	62,0
Liczba mieszkańców w tys.	281,2	78,3	202,9	608,7	149,8	458,9
% urodzonych w województwie	87,8	79,6	91,0	91,1	80,1	94,7
Stosunek liczby urodzeń do liczby mieszkańców	129,3	81,2	143,0	137,3	90,6	152,6

Źródło: J. Strzelecka, Struktura przestrzenna migracji ludności województw białkopodlaskiego i siedleckiego /w świetle badania reprezentacyjnego migracji przy NSP 1978 r./, [w:] Zróżnicowania społeczno-gospodarcze a procesy wyludniania się obszarów woj. siedleckiego i białkopodlaskiego, op. cit. s. 6.

województw niż zyskiwały w wyniku migracji. Jak wynika z porównania wskaźnika obliczonego jako stosunek liczby urodzonych w danym województwie do liczby mieszkańców, różnice pomiędzy obu województwami są pod tym względem niewielkie. Widać jednak, że województwo siedleckie utraciło stosunkowo więcej ludności niż województwo białkopodlaskie. Wśród mieszkańców miast w obu województwach ludność napływowa z innych województw stanowiła nieco większy odsetek niż wśród mieszkańców wsi. W sumie był to niewielki odsetek /około 10%/.

Dokładniejszy obraz migracji międzywojewódzkich uzyskujemy porównując liczbę urodzonych poza badanymi województwami, a zamieszkałych w 1978 r. na terenie tych województw /ludność napływowa/ oraz liczbę urodzonych na terenie tych województw, a zamieszkałych w 1978 r. poza nimi /odpływ ludności - tab. 9/.

Tabela 9. Migracje międzywojewódzkie ludności według kryterium miejsca urodzenia, NSP 1978 /w tys./

Wyszczególnienie	Woj. białkopodlaskie			Woj. siedleckie		
	napływ	odpływ	saldo	napływ	odpływ	saldo
Ogółem	28,1	106,7	-78,6	50,3	281,6	-231,3
Miasta	8,9	23,6	-14,7	20,4	52,2	-31,8
Wieś	19,2	83,1	-63,9	29,9	229,4	-199,5

Źródło: J. Strzelecka, op. cit., tab. 8.

Jak wynika z tab. 9, spośród osób objętych spisem z 1978 r. w innych województwach przebywało około 107 000 urodzonych w woj. białkopodlaskim i 282 000 urodzonych w woj. siedleckim, podczas gdy urodzonych w innych województwach napłynęło do woj. białkopodlaskiego 28 000, a do woj. siedleckiego 50 000. Odpływ z woj. białkopodlaskiego był zatem prawie czterokrotnie wyższy niż napływ, a z woj. siedleckiego ponad pięciokrotnie wyższy. Saldo ujemne w woj. białkopodlaskim wyniosło nieco poniżej 80 000 osób, a w woj. siedleckim około 230 000. Saldo ujemne miast w woj. białkopodlaskim wyniosło 15 000 osób, tj. około 20% obecnego ich stanu, a saldo ujemne wsi około 65 000, tj. 31% obecnego ich stanu. Odpowiednio w woj. siedleckim straty ludnościowe wyniosły około 21% w miastach i około 44% na wsiach w stosunku do obecnego stanu mieszkańców. Straty ludności wiejskiej były zatem zarówno w liczbach bezwzględnych jak i w proporcji do liczby mieszkańców znacznie większe niż ludności miejskiej przy czym wieś siedlecka straciła stosunkowo więcej niż wieś białkopodlaska. Ogółem straty woj. białkopodlaskiego stanowiły 28% w stosunku do ludności zamieszkałej w tym województwie, a straty woj. siedleckiego 38%. Według kryterium poprzedniego miejsca zamieszkania, straty migracyjne wyniosły w stosunku do stanu ludności w 1978 r. w woj. białkopodlaskim 18%, a w woj. siedleckim 26%¹⁰.

¹⁰ Mniejsze liczby migrantów wg kryterium poprzedniego miejsca zamieszkania niż wg kryterium urodzenia wynikają stąd, że nie które spośród osób urodzonych w badanych województwach migrowały powtórnie i na pytanie o poprzednie miejsce zamieszkania nie podawały już województwa swego urodzenia lecz woj. ostatniego pobytu.

Analizując dokładnie kierunki napływu i odpływu oraz saldo z uwzględnieniem podziału na miasto i wieś uzyskujemy informacje o podstawowych strumieniach migracji /tab. 10/.

Tabela 10. Salda wymiany w migracjach międzywojewódzkich między wsią i miastami - według kryterium miejsca urodzenia NSP 1978 r.

Wyszczególnienie	Woj. białkopodlaskie		Woj. siedleckie	
	w tys.	w %	w tys.	w %
Ogółem	- 78,6	-100,0	-231,3	-100,0
Z miast do miast	-14,9	-19,0	-32,5	-14,1
Ze wsi do miast	-54,3	-69,1	-156,2	-67,5
Z miast do wsi	0,2	0,2	0,7	0,3
Ze wsi do wsi	-9,6	-12,2	-43,3	-18,7

Według: J. Strzelecka, op.cit., tab. 8.

Z ogółu strat w woj. białkopodlaskim najczęściej wyniosły straty wsi na rzecz miast w innych województwach, znacznie mniej straty miast na rzecz miast w innych województwach, i straty wsi na rzecz wsi innych województw. Tylko w kierunku miasto-wieś wystąpiła niewielka nadwyżka napływu nad odpływem.

W woj. siedleckim proporcje strat migracyjnych w wymianie międzywojewódzkiej na rzecz innych województw były podobne, z tym że procentowo nieco więcej stanowiły ubytki ze wsi do wsi a mniej ze wsi do miast.

Spośród osób urodzonych w woj. białkopodlaskim w momencie spisu 1978 r. w sąsiednich województwach przebywało 12,5 tys. /15,9%/, z tego w lubelskim 8,1 tys. /10,3%/, w siedleckim 3 tys. /3,9%/, a reszta w chełmskim i białostockim. W woj. stołecznym warszawskim przebywało 14,2 tys. /18,1%/, w woj. katowickim 6,6 tys. /8,4%/, a ponadto po kilka tysięcy w woj. gdańskim, szczecińskim, olsztyńskim, wrocławskim, elbląskim - czyli w województwach wschodnich i północnych, dokąd ludność napływała głównie w pierwszych latach po wojnie. Poza tym we wszystkich pozostałych

województwach łącznie przybyło 23,6 tys. osób urodzonych w woj. białkopodlaskim, tj. 30%. Najwięcej ludności straciło zatem woj. białkopodlaskie na rzecz woj. stołecznego warszawskiego i woj. lubelskiego.

W woj. siedleckim obliczone w ten sposób straty ludności na rzecz województw sąsiadujących wyniosły 128,6 tys. /55,6%/, z czego stołeczne warszawskie, pochłonęło 123 tys. /53,4%/, a pozostałe tylko 5,2 tys. /2,2%/. Województwo siedleckie miało z białkopodlaskim dodatnie saldo wymiany /z białkopodlaskiego przybyło do siedleckiego około 3 tys. osób/. Z pozostałych województw naczyniejze ubytki notowano na rzecz woj. katowickiego /10 tys., tj. 4,4%/ oraz województw zachodnich i północnych /45,8 tys., około 20%/. Na rzecz wszystkich pozostałych województw straty wyniosły łącznie 47 tys. /20,3%/. Ponad połowę ujemnego salda migracyjnego stanowiło zatem saldo z woj. stołeczną warszawską. Część osób migrujących do tego województwa skierowała się na tereny wiejskie. Wystąpiły również migracje na tereny wiejskie woj. kierniewickiego, tarnowskiego i innych.

Analiza przemieszczeń międzywojewódzkich według kryterium poprzedniego miejsca zamieszkania oparta również na materiałach SP 1978, daje zbliżone do powyższych wyniki, z tą tylko różnicą, że dla woj. białkopodlaskiego - w większym stopniu niż przy zastosowaniu kryterium miejsca urodzenia - uwidacznia się duże natężenie przemieszczeń do woj. lubelskiego, co łączy się z rozwojem Lubelskiego Zagłębia Węglowego.

Migracje wewnątrzwojewódzkie

Oprócz migracji międzywojewódzkich, w obrębie każdego z badanych województw dokonywały się również przemieszczenia, które mogą być analizowane na podstawie materiałów NSP 1978, przy czym za kryteria: urodzenia i zamieszkania ukazują specyficzne aspekty ruchów migracyjnych.

Według kryterium miejsca urodzenia, w woj. białkopodlaskim wśród osób objętych spisem 1978 r. w miastach znajdowało się 2,4 tys. osób urodzonych na wsi w tym województwie, stanowiąc 1,4% ogółu mieszkańców miast, a w woj. siedleckim 36,3 tys. /24,2% mieszkańców miast/. Znaczna część migracji wewnątrzwojewódzkich

dokonywała się też pomiędzy wsiami. Ogółem w woj. białkopodlaskim 72,1 tys. osób zamieszkiwało w 1978 r. w innej gminie, niż gmina, w której się urodzili, a w woj. siedleckim 152 tys., tj. w obu przypadkach około 1/4 mieszkańców wsi. Analizując migracje na podstawie zmiany miejsca zamieszkania, podobnie jak w przypadku migracji międzywojewódzkich, także w migracjach wewnątrzwojewódzkich stwierdza się dużą zbieżność z danymi o migracji według kryterium miejsca urodzenia. Według danych o zmianie miejsca zamieszkania, w woj. białkopodlaskim miasta zyskały w wyniku migracji wewnątrzwojewódzkich 21,3 tys., a w woj. siedleckim 36,3 tys. /saldo migracji wewnątrzwojewódzkich/. Ogółem miejsce zamieszkania wewnątrz woj. białkopodlaskiego zmieniło 75 tys. osób, a w woj. siedleckim 155 tys. /62%, to jest prawie 2/3 tych przemieszczeń w woj. białkopodlaskim i ponad 2/3 w woj. siedleckim stanowiły migracje ze wsi do wsi./odpowiednio 28,2% oraz 23,5% ze wsi do miast/. Migracje z miast do wsi były minimalne: w woj. białkopodlaskim tylko 3,5%, a w woj. siedleckim 3,2% ogółu przemieszczeń. Migracje między miastami były tak samo nieliczne.

STRUKTURA DEMOGRAFICZNO-SPOŁECZNA MIGRANTÓW¹¹

W migracjach bierze przeważnie udział ludność pod pewnymi względami wyselekcjonowana. Opierając się na danych NSP 1978, wedle kryterium miejsca zamieszkania można określić strukturę ludności, która dokonywała migracji, tj. takich osób, które przemieśliły się z jednych miejsc do drugich w ramach województwa lub wzięły udział w migracjach międzywojewódzkich /napływ i odpływ/.

Struktura płci

Podstawową cechą, według której dokonuje się selekcja ludności zamieszkałej i migrantów jest płeć /tab. 11/.

Jak wynika z danych tabeli 11, wśród migrujących w obu województwach obserwuje się wyższy udział kobiet. Struktura płci wykazuje postępującą def. minizację. W 1974 r. w woj. białkopodlaskim

¹¹ Według opracowania M. Bondaruka - Struktura demograficzna migrantów, [w:] Zróżnicowania społeczno-gospodarcze a procesy wyludniania..., op. cit. s. 6.

Tabela 11. Struktura ludności zamieszkałej i migrantów według płci na podstawie kryterium miejsca zamieszkania /NSP, 1978/

Wyszczególnienie	Woj. białkopodlaskie			Woj. siedleckie		
	razem	mężczyź	kobiety	razem	mężczyź	kobiety
Ludność zamieszkała w 1978 r.						
w tys.	281,0	137,5	143,5	608,5	301,9	306,6
w %	100,0	48,9	51,1	100,0	49,6	50,4
Migranci						
w tys.	263,5	111,6	151,9	570,7	240,3	325,4
w %	100,0	42,3	57,7	100,0	42,8	57,2

kim przypadało 105 kobiet na 100 mężczyzn, a w 1978 r. 104, w woj. siedleckim odpowiednio 103 i 101. Na wsi w woj. białkopodlaskim w 1974 r. przypadały 103 kobiety na 100 mężczyzn, a w 1978 r. 102. W woj. siedleckim 102 i 99. W woj. siedleckim proces defeminizacji postępował zatem szybciej. Zjawiska te są rezultatem wysokiego udziału kobiet wśród ludności odpływającej.

Struktura wieku

Wpływu migracji na strukturę wieku można uchwycić biorąc pod uwagę saldo migracji oraz porównując je ze strukturę wieku ogółu mieszkańców /tab. 12/.

W saldach migracji obu województw występuje znacznie wyższy niż u ludności stałej udział roczników młodszych. Podczas gdy wśród ludności stałej udział osób do 29 roku życia kształtuje się w granicach 50%, w saldzie migracji osoby w tym wieku stanowią w obu województwach ponad 80%, natomiast starszej ludności jest wśród migrantów znacznie mniej. Jednocześnie w saldach migracji w woj. białkopodlaskim we wszystkich grupach wieku, z wyjątkiem grupy 30-44 lat, a w woj. siedleckim we wszystkich bez wyjątku, występuje większa przewaga kobiet niż wśród ludności stałej. Wysoki udział młodszych roczników wśród migrantów jak i wyższy udział kobiet we wszystkich grupach wieku migrantów występuje za-

Tabela 12. Struktura wieku ludności stałej i migracyjnej według miejsca zamieszkania, NSP 1978

Grupa wieku	Ludność stała		Ludność migrująca /saldo/			
	w %	K/M ^x	ogółem		w tym wieś	
			w %	K/M	w %	K/M
woj. białsko- podlaskie						
0 - 19	32,2	96	-46,6	114	-43,5	125
20 - 29	15,9	90	-37,7	145	-37,7	124
30 - 44	16,3	101	-9,1	90	-11,3	98
45 - 59	19,3	113	-3,6	325	-4,1	245
60 i więcej	16,3	138	-3,0	407	-3,4	283
R a z e m	100,0	104	100,0	130	100,0	127
woj. sied- leckie						
0 - 19	33,5	92	-44,4	118	-43,2	125
20 - 29	16,7	87	-36,1	116	-37,2	116
30 - 44	16,1	97	-12,9	108	-12,8	102
45 - 59	17,5	111	-4,2	146	-4,3	162
60 i więcej	16,2	133	-2,4	247	-2,5	229
R a z e m	100,0	101	100,0	119	100,0	122

x - K/M - liczba kobiet przypadająca na 100 mężczyzn,

równie w saldzie migracji ogółem jak i w saldzie migracji na wsi. Ponieważ salda te są ujemne oznacza to duży ubytek osób z tych kategorii, wpływający na obniżenie wśród ludności stałej odsetka ludności młodszej oraz obniżenie odsetka kobiet, czyli defeminizację we wszystkich grupach wieku. Wpływa to niewątpliwie na ruch naturalny ludności, przyczyniając się do obniżenia wskaźnika zawierania małżeństw oraz do obniżenia przyrostu naturalnego.

Struktura społeczno-zawodowa¹²

Migracje przyczyniają się niewątpliwie do zmian w strukturze społeczno-zawodowej ludności. Materiały NSP 1978 nie są pod tym kątem w pełni opracowane. Można jednak oszacować wpływ migracji na redystrybucję różnych grup społeczno-zawodowych na podstawie danych z ewidencji. Wykonano to dla 1978 r.

W migracjach wewnątrz woj. białkopodlaskiego czynni zawodowo stanowią ogółem 80%, a w woj. siedleckim 62%. Wśród migrujących ze wsi do miast w woj. białkopodlaskim stanowią oni 81,5%, a w woj. siedleckim 60%. Ogólnie w obu województwach ze wsi do miast migruje najwięcej osób będących pracownikami przemysłu wydobywczego oraz pracowników administracji i pracowników ekonomicznych. Pod względem wykształcenia najliczniejszą grupę stanowią osoby z wykształceniem średnim i zasadniczym zawodowym. W migracjach ze wsi do wsi przeważają rolnicy i hodowcy, osoby z wykształceniem podstawowym i zasadniczym zawodowym. Znaczną część tych migrantów stanowią również kobiety.

W migracjach międzywojewódzkich w woj. białkopodlaskim struktura napływu i odpływu była zbliżona. Oba województwa w wyniku migracji ubożeję w młode, niezamężne kobiety w większym stopniu niż w inne kategorie ludności. Pod względem wykształcenia saldo migracji w woj. białkopodlaskim przedstawia się bardziej niekorzystnie niż w woj. siedleckim. Osoby z wyższym wykształceniem stanowią w ujemnym saldzie migracji tylko 2,6%. Ze średnim i zasadniczym zawodowym - w białkopodlaskim 61%, a w siedleckim 49%, natomiast z wykształceniem podstawowym odpowiednio: 22% i 26%. W woj. siedleckim połowę ujemnego salda migracji stanowią osoby z wykształceniem podstawowym i niepełnym podstawowym, gdy w woj. białkopodlaskim te kategorie stanowią łącznie w saldzie migracji 27%. Z woj. siedleckiego ubywa zatem więcej osób z niższym wykształceniem. Pod względem zawodowym saldo migracji w 1978 r. przedstawia tabela 13.

¹² Według K. Stolarczyk, "Struktura demograficzna i społeczno-zawodowa ludności migrującej w 1978 r., /w:/ Społeczne uwarunkowania wyludniania się obszarów wiejskich..., op. cit., s. 5.

Tabela 13. Saldo migracji według grup zawodowych /1978 r., w %/

Wyszczególnienie	Saldo migracji	
	woj. białsko- podlaskie	woj. siedlec- kie
pracownicy przemysłu wydobywczego	-46,1	-43,5
pracownicy ekonomiczni i admin.	-7,6	-17,1
rolnicy i hodowcy indywidualni	+28,2	+16,7
specjaliści techniczni	-26,7	-4,6
inteligencja humanistyczna	-22,6	-20,3

Najwięcej zatem ludności z obu województw zabierał przemysł, na drugim miejscu w woj. białkopodlaskim byli specjaliści techniczni, a następnie inteligencja humanistyczna. W woj. siedleckim na drugim miejscu, po pracownikach przemysłu wydobywczego, występuje inteligencja humanistyczna, a dalej ekonomiści i pracownicy administracji. W obu województwach rolnicy i hodowcy stanowią saldo dodatnie. Jest to efekt napływu ze wsi innych województw, głównie z gmin pogranicznych.

DOJAZDY DO PRACY¹³

Zjawisko dojazdów do pracy stanowiące część tzw. migracji wahadłowych jest związane z koncentracją miejsc pracy i rozproszaniem miejsc zamieszkania. W warunkach polskich rozwinęły się przede wszystkim dojazdy z terenów wiejskich /gdzie występują pewne nadwyżki zasobów pracy/ do miast /gdzie skoncentrowane jest więcej miejsc pracy niż osób zdolnych do jej wykonywania/. Ważny czynnik rozwoju dojazdów do pracy - obok przyczyn społeczno-ekonomicznych - stanowi rozwój technicznych możliwości dojazdu w postaci dróg, środków transportu umożliwiających zwiększanie dystansu dojazdów i zmniejszanie czasu na dojazdy, na co służyć

¹³ Według I. Bergel, "Dojazdy do pracy", [w:] Zróżnicowanie społeczno-gospodarcze, a procesy wyludniania się..., op. cit. s. 6.

zwrócił uwagę T. Lijewski¹⁴.

Badane województwa odznaczają się gorszym od średniego krajowego rozwojem dróg i transportu, co ilustruje tabela 14.

Tabela 14. Gęstość sieci komunikacyjnej w 1982 r. /km/100 km²/

Wyszczególnienie	Polska	Województwa	
		białsko-podlaskie	siedleckie
Drogi publiczne o twardej nawierzchni	48,3	39,5	41,2
Drogi publiczne o nawierzchni ulepszonej	39,4	36,3	29,9
Linie kolejowe	7,8	4,3	5,3
Sieć regularnej komunikacji PKS	35,4	33,0	29,9

Źródło: Rocznik Statystyczny 1983. Tabela III, s. LIX.

Udział dróg o twardej nawierzchni, znacznie niższy w badanych województwach, niż średni w kraju był zróżnicowany w różnych gminach. W woj. bielskopodlaskim siedem gmin posiadało w 1980 r. gęstość dróg o twardej nawierzchni mniejszą od 25 km/100 km², pięć gmin ma 25-30 km/100 km². Są to przeważnie gminy położone we wschodniej części województwa. Dla odmiany w gminie Terespol przypadało 63,7 km takich dróg na 100 km². Dla gmin w części zachodniej województwa wskaźnik ten wynosił na ogół powyżej 40 km/100 km². Podobne rozpiętości obserwuje się w woj. siedleckim.

Obydwa województwa należą do najsłabiej wyposażonych w infrastrukturę transportu. Powoduje to niezaspokojenie potrzeb ludności w zakresie obsługi komunikacyjnej, co wpływa na trudności w dojazdach do pracy i do szkół a w konsekwencji może mieć również wpływ na decyzje migracji definitywnych.

W obu województwach nastąpił po 1975 r. znaczny wzrost dojazdów do pracy, silniejszy niż w skali kraju. W dojazdach uczes-

¹⁴ T. Lijewski, "Dojazdy do pracy", KPZK t. XV, Warszawa 1967, oraz tegoż autora "Geografia transportu Polski", PWE, Warszawa 1977.

tniczili głównie ludzie młodzi: według NSP 1978 r. 25% dojeżdżających w woj. białkopodlaskim należało do kategorii wieku 20-24 lat a 54% - do 29 lat. Odpowiednio w woj. siedleckim 24,8% w wieku 20-24 a 52% w wieku do 29 lat. W woj. białkopodlaskim mieszkańcy wsi stanowili 79% dojeżdżających, a w woj. siedleckim 84%. Najwięcej osób w obu województwach dojeżdżało do przemysłu: w białkopodlaskim 29% ogółu dojeżdżających a w siedleckim 37%. Dojeżdżający do pracy w transporcie w woj. białkopodlaskim stanowili 28,5% ogółu dojeżdżających, w woj. siedleckim - 17%. Ta struktura dojazdów jest podobna do ogólnopolskiej.

W dojazdach notuje się przewagę mężczyzn: w woj. siedleckim stanowili oni 65% a w białkopodlaskim 69% dojeżdżających. W niektórych działach, jak budownictwo, leśnictwo, transport udział mężczyzn wśród dojeżdżających przekraczał 90%, natomiast w takich działach jak handel, oświata i wychowanie, ochrona zdrowia - przeważały kobiety.

W woj. białkopodlaskim 90% wyjazdów do pracy koncentruje się na terenie tego województwa, a tylko 10% przypada na województwa sąsiednie: siedleckie, lubelskie, chełmskie. W woj. siedleckim dojazdy wewnątrzwojewódzkie wynoszą tylko 60%, 35% dojeżdżających kieruje się do woj. stołecznego warszawskiego a tylko 5% do pozostałych sąsiadujących: lubelskiego, białkopodlaskiego, ostrołęckiego i radomskiego.

W wymianie międzywojewódzkiej oba województwa posiadają ujemne saldo dojazdów i wyjazdów /tab. 15/.

Tabela 15. Saldo dojazdów +/- i wyjazdów -/- w wymianie międzywojewódzkiej

Saldo dojazdów i wyjazdów	Województwa	
	białkopodlaskie	siedleckie
Ogółem	-185	-24 600
Miasta	+8 614	+25 500
Wieś	-8 799	-50 100

Ujemne saldo woj. białkopodlaskiego jest bardzo niskie, natomiast woj. siedleckiego wysokie, co wynika głównie z dojazdów do aglomeracji warszawskiej. W woj. białkopodlaskim wyjazdy ze wsi są prawie w całości równoważone przez dojazdy do miast w tym województwie, natomiast w woj. siedleckim ujemne saldo wyjazdów i dojazdów na wsi jest dwukrotnie wyższe niż dodatnie saldo dla miast tego województwa.

Nie ulega wątpliwości, że dojazdy do pracy a także do szkół mają wpływ na kształtowanie postaw wobec migracji definitywnych. Nie da się jednak tego wpływu jednoznacznie określić. Wiadomo, że dojazdy umożliwiają nawiązywanie kontaktów z szerszym światem i ułatwiają podjęcie decyzji migracyjnych. Z drugiej strony jednak pozwalają one na pracę poza miejscem zamieszkania, bez konieczności definitywnego oderwania od rodzinnej miejscowości, pozwalają też łączyć pracę w budownictwie, w gospodarstwie własnym lub krewnych z pracą poza rolnictwem, co w pewnych przypadkach może zapobiegać migracji. Dotyczy to tych przypadków, w których mieszkanie na wsi oceniane jest pozytywnie natomiast konieczność uzupełnienia dochodów pracą poza rolnictwem lub zainteresowania taką pracą skłaniają ludzi do podejmowania zajęć poza wsią. Niezbędne są tu dokładniejsze badania zjawiska dojazdów.

WPLYW MIGRACJI NA STRUKTURĘ SPOŁECZNO-DEMOGRAFICZNA LUDNOŚCI¹⁵

Efektom selektywnej migracji są przede wszystkim zmiany w strukturze płci i wieku ludności zamieszkałej na danym obszarze. W obu badanych województwach wystąpiło to bardzo wyraźnie. Istniejąca struktura ludności tych województw wskazuje na wpływ procesów migracyjnych na proporcje mężczyzn i kobiet oraz proporcje różnych kategorii wieku wśród mieszkańców wsi i miast.

W okresie powojennym w całym kraju występowała deformacja struktury płci wyrażająca się wysokimi wskaźnikami feminizacji na skutek większych strat wojennych wśród mężczyzn. Dysproporcje pod

¹⁵ Według J. Witkowskiego, "Zmiany w strukturze demograficznej ludności województw białkopodlaskiego i siedleckiego, [w:] Społeczne uwarunkowania wyludniania się obszarów wiejskich..., op. cit., s. 5.

tym względem stopniowo malały. Podobne zjawiska miały miejsce również na terenie badanych województw /tab. 16/.

Tabela 16. Zmiany w poziomie feminizacji w okresie 1946-1978 w badanych województwach na tle Polski

Wyszczególnienie	Liczba kobiet na 100 mężczyzn					
	Razem		Miasto		Wieś	
	1946	1978	1946	1978	1946	1978
Polska	119	105	131	108	117	113
woj. białkopodlaskie	114	103	126	111	112	101
woj. siedleckie	112	102	125	111	110	99

Źródło: Ludność a zasoby mieszkaniowe w latach 1946-1974, według podziału administracyjnego kraju z dnia 1 06 1975. GUS, Warszawa 1976 oraz NSP 1978.

W okresie powojennym w Polsce następowało stopniowe zmniejszenie przewagi udziału kobiet, szczególnie znacznie w miastach. W woj. białkopodlaskim i siedleckim poziom feminizacji tuż po wojnie był nieco niższy od średniego w kraju. Później w całym kraju uległ on także obniżeniu. Zmniejszyła się rozpiętość pomiędzy danymi dla kraju, a danymi dla obu województw. W dalszym ciągu jednak poziom feminizacji w tych województwach kształtuje się poniżej krajowego. Poziom ten w podziale na miasto i wieś wykazuje wyraźne odchylenia od średniej dla miast i wsi w skali krajowej. W miastach obserwujemy wskaźnik nieco wyższy od krajowego, na wsi natomiast znacznie niższy. W woj. siedleckim wystąpiła na wsi przewaga mężczyzn, a w woj. białkopodlaskim prawie równowaga płci.

Jeszcze wyraźniej uwidacznia się deformacja struktury płci w poszczególnych grupach wieku, szczególnie przy uwzględnieniu podziału ludności według źródeł utrzymania /tab. 17/.

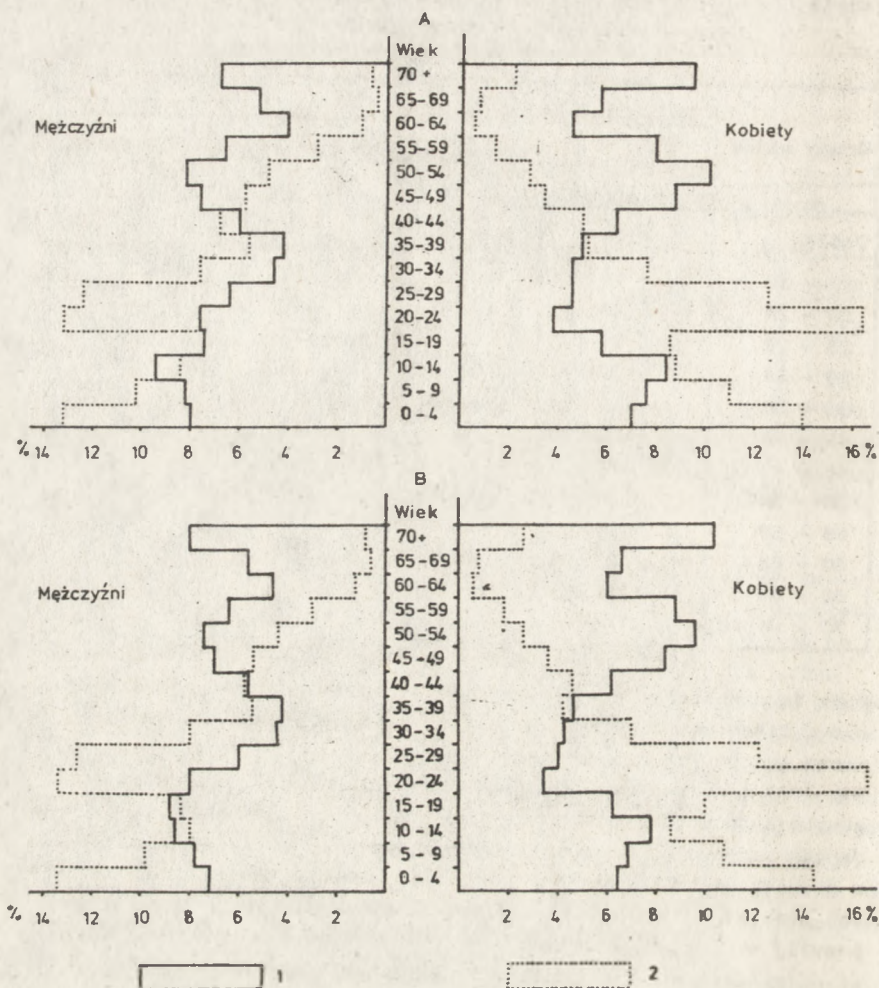
Szczególnie niskie wskaźniki feminizacji wśród utrzymujących się z pracy w rolnictwie w grupach wieku 15-29 świadczą o odpływie młodych kobiet z rolnictwa. Z kolei w wyższych kategoriach wieku obserwujemy sytuację odwrotną - kobiet jest więcej.

Tabela 17. Liczba kobiet na 100 mężczyzn na wsi w badanych województwach według wieku i źródeł utrzymania /NSP 1978/

Grupa wieku	Woj. białkopodlaskie		Woj. siedleckie	
	utrzymujący się z pracy			
	w rolnictwie	poza rolnictwem	w rolnictwie	poza rolnictwem
Ogółem	104	90	107	89
15 - 19	79	104	77	107
20 - 24	53	111	49	112
25 - 29	77	95	76	86
30 - 34	102	90	107	78
35 - 39	117	82	117	33
40 - 44	110	66	118	70
45 - 49	120	53	128	60
50 - 54	130	54	137	54
55 - 59	126	47	143	49
60 - 64	122	49	137	43
65 - 69	117	120	128	105
70 i więcej	148	356	138	296

Może to oznaczać, że w kategoriach wieku powyżej trzydziestu lat ulega zahamowaniu odpiływ kobiet, które związane są z gospodarstwem rolnym już nie rodziców, lecz własnym, lub posiadanym wspólnie z mężem. Natomiast wyraźnie mniej kobiet występuje w grupie ludności pozarolniczej, co niewątpliwie oznacza, że z badanych terenów odpływają kobiety, które nie związały się w młodości z gospodarstwem rolnym /ryc. 4 /. W obu województwach w ogólnej populacji przewaga kobiet występuje dopiero w grupie wieku powyżej 45 lat. Defeminizacja w grupach wieku wchodzenia w związki małżeńskie stwarza problem braku żon dla młodych rolników.

Poziom feminizacji ludności w obu województwach jest zróżnicowany nie tylko według wieku i źródeł utrzymania, ale również ze względu na miejsce zamieszkania. Prawie we wszystkich miastach /oprócz Terespoła w woj. białkopodlaskim oraz Kałuszyne i Łaska-rzewa w woj. siedleckim/, w kategoriach wieku 15-39 i powyżej występuje przewaga kobiet. W poziomie feminizacji poszczególnych

Ryc. 4. Struktura płci i wieku ludności rolniczej i pozarolniczej na wsi woj. białkopodlaskiego /A/ i siedleckiego /B/ w 1978 r,
 1 - ludność rolnicza, 2 - ludność pozarolnicza

Opracował J. Witkowski

gmin obserwuje się dość znaczne różnice. W woj. białkopodlaskim w trzech gminach notuje się przewagę kobiet w wieku 15-39, a we wszystkich pozostałych przewagę mężczyzn. Największą defeminizację notuje się w gminach Huszlew /72 kobiety na 100 mężczyzn/, Rokitno /77/ i Kodeń /80/. W starszych grupach wieku /powyżej 40 lat/ zazwyczaj przeważają kobiety.

W woj. siedleckim wśród ludności w wieku 15-39 lat w 36 gminach przypada od 80 do 90 kobiet na 100 mężczyzn, a w 14 gminach poniżej 80. Znaczna defeminizacja w grupie wieku 15-39 zaznacza się w woj. siedleckim, szczególnie w północno-wschodniej i centralnej części województwa. W 3 gminach na północ od Siedlec /Mokobody, Mordy i Suszobzry/ mężczyźni przeważają liczebnie nad kobietami także w wieku 40-59 lat. W większości gmin proporcje płci w wieku 20-24 lat są gorsze niż w łącznej kategorii wieku 15-39 lat. W niektórych gminach w tej grupie wieku przypada poniżej 60 kobiet na 100 mężczyzn. Gminy o szczególnym nasileniu defeminizacji występują w woj. białkopodlaskim, głównie w południowo-wschodniej części, a w woj. siedleckim w północno-wschodniej. Są to gminy, w których w przeszłości występowały duże migracje ze wsi do miast. Ponieważ zjawiska deformacji struktury demograficznej występują na zwartym obszarze, powstaje duże zagrożenie dla normalnego przebiegu procesów demograficznych.

Struktura wieku

Najogólniej strukturę wieku ludności można scharakteryzować posługując się medianą, tj. liczbą określającą wiek środkowy /tab. 18/.

Tabela 18. Mediana wieku ludności badanych województw w 1978 r. na tle kraju

Wyszczególnienie	Ogółem			Miasto			Wieś		
	razem	męż.	kob.	razem	męż.	kob.	razem	męż.	kob.
Polska	29,2	27,9	30,7	29,5	28,3	30,8	28,8	27,4	30,5
woj. białkopodlaskie	31,2	29,3	32,2	27,5	26,7	28,1	33,9	30,9	37,2
woj. siedleckie	29,8	28,4	31,7	27,7	27,1	28,4	31,0	28,9	33,8

Ludność miast w obu województwach jest średnio młodszą niż ludność miast w całym kraju, natomiast ludność wsi jest wyraźnie starsza. W obu województwach różnice te występują wyraźniej u kobiet niż u mężczyzn. W miastach woj. białkopodlaskiego średni wiek mężczyzn jest niższy o 1,6 roku, a woj. siedleckiego o 1,2 od średniego w miastach całego kraju. Wiek kobiet w woj. białkopodlaskim odpowiednio niższy o 2,7 roku a w woj. siedleckim o 2,2. Na wsi w woj. białkopodlaskim wiek mężczyzn jest średnio o 3,5 roku wyższy a w woj. siedleckim - o 1,5 roku. Kobiety odpowiednio wyższe w białkopodlaskim o 6,7 a w siedleckim o 3,3.

Silne zróżnicowanie wieku istnieje pomiędzy ludnością rolniczą i pozarolniczą /tab. 19/.

Tabela 19. Struktura wieku ludności wsi badanych województw według płci i źródła utrzymania w 1978 r. w %

Grupy wieku	Utrzymujący się z pracy					
	w rolnictwie			poza rolnictwem		
	razem	mężczyźni	kobiety	razem	mężczyźni	kobiety
woj. białkopodlaskie						
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
0 - 17	28,4	29,9	26,8	36,3	35,2	37,6
18 - 59/64	55,7	58,3	53,3	61,4	63,7	58,9
60/65 i więcej	15,9	11,8	19,9	2,3	1,1	3,5
woj. siedleckie						
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
0 - 17	27,3	29,2	25,4	36,6	35,3	38,0
18 - 59/64	54,3	57,2	51,6	60,9	63,4	58,2
60/65 i więcej	18,4	13,6	23,0	2,5	1,3	3,8

Uwaga: wiek produkcyjny liczono dla kobiet 18-59, dla mężczyzn 18-64.

Źródło: na podstawie NSP 1978. Obliczenia J. Witkowski, op. cit. przyp. 15.

Ludność utrzymująca się z pracy w rolnictwie charakteryzuje się w obu województwach niższym udziałem dzieci i młodzieży, a wyższym osób w wieku poprodukcyjnym. Ludność w wieku produkcyjnym jest więcej wśród utrzymujących się z pracy poza rolnictwem. Szczególnie uderzające są różnice ludności w wieku poprodukcyjnym /60/65 i więcej/. W obu województwach są one zdecydowanie wyższe dla ludności rolniczej. Ogólnie ludność rolnicza w obu województwach wykazuje strukturę typu regresywnego. Występuje tu także duże obciążenie ludności w wieku produkcyjnym osobami w wieku nieprodukcyjnym. Ta struktura jest niewątpliwie wynikiem ciągłego odpływu ludności młodej z rolnictwa /ryc. 4/.

Różnice w strukturze wieku występują nie tylko pomiędzy ludnością wsi i miast oraz ludnością rolniczą i nierolniczą, ale również pomiędzy poszczególnymi gminami. W woj. siedleckim odsetek osób starszych /60 i więcej lat/ waha się od 12% /w gminie Pilawa/ do 22% /w gminie Stredyń/, w woj. białkopodlaskim od 14% /gmina Leśna Podlaska/ do 24,4% /gmina Sławatycze i Sosnówka/. W niektórych gminach odsetek osób starszych jest wyższy niż dzieci w wieku do lat 14.

Ludność badanych województw jest relatywnie starsza niż ludność Polski. Różnice te są głównie wynikiem starzenia się ludności wiejskiej. Ludność miast badanych województw wykazuje strukturę zbliżoną do ogółu miast w Polsce. Wyraźnie starsza jest ludność utrzymująca się z rolnictwa.

W strukturze płci i wieku występują też głębsze, niż w skali całego kraju dysproporcje, zwłaszcza gdy weźmie się pod uwagę odrębnie poszczególne kategorie ludności według stanu cywilnego /tab. 20/.

Relacje liczby wolnych kobiet i mężczyzn kształtują się odmiennie wśród mieszkańców wsi i miast. Zasadnicze różnice ujawniają się w grupach wieku 20-24 i 25-29. Największe dysproporcje występują w wieku 25-29. Na wsi na 100 mężczyzn w stanie wolnym w tej grupie wieku przypada tylko 27 - 28 kobiet, czyli niespełna trzy kobiety na dziesięciu mężczyzn. Ten stan jest niewątpliwie groźny dla procesu zawierania małżeństw a tym samym również dla przyrostu naturalnego. Nie ulega wątpliwości, że o ile przewaga kobiet wolnych w wieku starszym jest zjawiskiem normalnym, warunkowanym większą umieralnością mężczyzn niż kobiet w wcześniej-

Tabela 20. Liczba kobiet w stanie wolnym na 100 mężczyzn w stanie wolnym w badanych województwach i w Polsce według wieku i miejsca zamieszkania w 1978 r.

Grupy wieku	Polska			woj. białskopodl.			woj. siedleckie		
	ogółem	mia- sta	wieś	ogółem	mia- sta	wieś	ogółem	mia- sta	wieś
Razem	125	137	109	119	150	109	113	150	103
15-19	90	91	88	92	110	83	91	112	84
20-24	61	71	48	53	84	43	51	56	43
25-29	62	82	39	41	93	27	40	83	28
30-34	90	122	50	51	110	36	52	124	35
35-39	106	137	63	64	171	41	75	150	47
40-44	136	166	91	89	178	67	96	181	75
45-49	191	213	156	136	190	122	148	224	118
50-54	304	422	276	247	371	218	254	315	237
55-59	432	457	397	417	483	398	386	546	350
60 i więcej	520	614	433	438	570	409	447	614	415

Źródło: NSP 1978. Obliczenia - J. Witkowski, op. cit. przyp. 15

szych grupach wieku, to tak duża przewaga mężczyzn w młodszym grupach jest głównie wynikiem migracji.

WNIOSKI Z BADAŃ STATYSTYCZNO-DEMOGRAFICZNYCH

1. Badane województwa, w których zachodzą procesy wyludnienia się odznaczają się czysto rolniczym charakterem, co wyraża się m.in. wysokim udziałem osób zatrudnionych w rolnictwie. W podziale trójsektorowym gospodarki udział zatrudnionych w I sektorze jest tu ponad dwukrotnie wyższy niż w kraju. Oba województwa wykazują cechy pewnego opóźnienia: w 1977 r. woj. białskopodlaskie znajdowało się na 46, a woj. siedleckie na 44 miejscu pod względem ogólnego rozwoju społeczno-gospodarczego /według oceny KP przy Radzie Ministrów/. Wartość produkcji na 1 mieszkańca wynosiła tu 50% średniej krajowej a wartość spożycia - 70%. Warto też podkreślić: rzadką sieć osadniczą, brak większych miast, zły

stan infrastruktury technicznej i społecznej. Te znaczące opóźnienia, nawet przy wyższym od przeciętnego poziomie inwestowania, nie mogą być nadrobione w krótkim czasie.

2. W czasie II wojny światowej oba województwa poniosły duże straty ludnościowe. Po wojnie nastąpił dalszy znaczny spadek ludności w wyniku migracji na ziemie zachodnie i północne oraz do miast położonych na innym terenie. W latach 1946-1950 w obu województwach zmalała znacznie liczba ludności na wsi, na terenie obecnego woj. białkopodlaskiego nastąpiło zmniejszenie liczby ludności w miastach o 2 tys., a na terenie obecnego woj. siedleckiego tylko minimalny jej wzrost /o 1 tys./. W latach pięćdziesiątych, w związku z wysokim przyrostem naturalnym w całym kraju, także na tych terenach wystąpił - zarówno w mieście jak na wsi - pewien przyrost liczby mieszkańców, głównie najmłodszych roczników. Po 1960 r. liczba ludności miejskiej na tych terenach stała się wzrasta, gdy ludność wsi ulega zmniejszeniu.

3. Dynamika liczb ludności jest w ramach każdego województwa zróżnicowana. W okresie 1950-1980 w 22 gminach woj. białkopodlaskiego nastąpił ubytek ludności, w 7 - przyrost i w 7 - stan mieszkańców pozostał na prawie niezmiennym poziomie. W woj. siedleckim odpowiednio w 44 gminach, w 12 i w 8 gminach. Zmniejszenie się liczby ludności na wsi dotyczyło głównie gmin oddalonych od ważnych szlaków komunikacyjnych, źle skomunikowanych z miastami, tzw. "wsi zapadłych". W poszczególnych gminach stan ludności ulegał również wahanom w czasie, co związane było ze zmianami wzajemnej relacji przyrostu naturalnego i salda migracji. W ujęciu międzywojewódzkim oba omawiane województwa wykazują ujemne saldo migracji na wsi, przewyższające przyrost naturalny.

4. Analiza danych NSP 1978 r. /ludność wg miejsca urodzenia i zamieszkania/ wykazuje, że napływ z woj. białkopodlaskiego był czterokrotnie wyższy niż odpływ z innych województw, a z woj. siedleckiego pięciokrotnie wyższy niż napływ. W rezultacie woj. białkopodlaskie utraciło 31%, a siedleckie 44% ludności wiejskiej na rzecz innych województw. Migracje z woj. białkopodlaskiego kierowały się głównie do woj. warszawskiego /18% całego ubytku/, lubelskiego /16%/ i katowickiego /8%/, a także na ziemie zachodnie i północne. Z woj. siedleckiego ponad połowa ludności osiedliła się w woj. stołeczny a 20% na ziemiach zachod-

nich i północnych.

5. W migracjach wewnątrzwojewódzkich, według NSP 1978, 2/3 osób migrowało pomiędzy wsiami. Około 25% ogólnego stanu ludności wsi stanowiły osoby urodzone w innych wsiach własnego województwa, zarówno w woj. białkopodlaskim jak i siedleckim.

6. Struktura demograficzna migrantów odznacza się wyższym udziałem kobiet /w woj. białkopodlaskim 136 kobiet na 100 mężczyzn, w siedleckim 134/, podczas gdy wśród stałych mieszkańców przypada odpowiednio 104 i 102 kobiety na 100 mężczyzn. Wskazuje to na większą mobilność przestrzenną kobiet. Wśród tych, którzy dokonali migracji ze wsi do miast obu województw, w 1978 r. około 80% stanowiły osoby w wieku do 29 lat, podczas gdy wśród ogółu mieszkańców wsi - około 50%. Migracje wpłynęły zatem na defeminizację i zmniejszenie udziału ludzi młodych wśród mieszkańców badanych województw.

7. Wśród migrantów z obu województw stosunkowo wysoki był udział osób z wykształceniem średnim i zasadniczym zawodowym. Saldo migracji pod tym względem przedstawiało się bardziej niekorzystnie dla woj. białkopodlaskiego, które straciło stosunkowo więcej osób z wykształceniem wyższym /12%/ niż woj. siedleckie /2,6%/ a także ze średnim i zasadniczym zawodowym /odpowiednio 61% i 49%/ natomiast mniej osób z wykształceniem podstawowym /22% i 26%/.

8. Wśród zawodowo czynnych migrantów z obu województw przeważają osoby zatrudnione w przemyśle wydobywczym. Na drugim miejscu wśród migrantów z woj. białkopodlaskiego występują specjaliści techniczni, następnie inteligencja humanistyczna a dalej ekonomiści. Z woj. siedleckiego - na drugim miejscu występuje inteligencja humanistyczna a dalej ekonomiści i pracownicy biurowi. Wyjątek stanowią rolnicy, których więcej napłynęło do obu województw niż odpłynęło. Oznacza to, że w obu województwach występuje zapotrzebowanie na siłę roboczą w rolnictwie. Wśród migrujących do rolnictwa większość stanowią kobiety przybywające ze wsi innych województw, co można by określić jako "import" żon dla rolników.

9. Dojazdy do pracy ze wsi woj. białkopodlaskiego koncentrowały się głównie w miastach tegoż województwa. Woj. siedleckie wykazuje wysokie ujemne saldo wyjazdów /25 tys. osób/ do

aglomeracji warszawskiej.

10. Wpływ aglomeracji na strukturę demograficzną ludności wsi zaznaczał się obniżeniem odsetka osób w wieku produkcyjnym, wzrostem udziału osób starszych oraz znaczną defeminizacją w młodszym rocznikach wieku produkcyjnego. Ludność rolnicza na wsi wykazuje niższy udział dzieci i młodzieży niż ludność nierolnicza, a wyższy udział osób starszych, co oznacza strukturę typu regresywnego. Analiza stanu cywilnego ludności na wsi wykazuje, że na 10 mężczyzn w stanie wolnym w wieku 20-29 lat przypadają średnio 3 kobiety w stanie wolnym. W nielicznych gminach te dysproporcje są znacznie większe.

11. W wyniku znacznego odpływu młodej ludności ze wsi do miast w końcu lat siedemdziesiątych wskaźnik przyrostu naturalnego na wsi na 1000 mieszkańców w obu województwach kształtował się na poziomie niższym od przeciętnego /w 1979 r. woj. bielskopodlaskie 7,1‰, woj. siedleckie 9,5‰, kraj 11‰/. Jednocześnie wskaźnik ten dla miast w obu województwach był wyższy niż w miastach ogółem /woj. bielskopodlaskie 14,9‰, woj. siedleckie 13‰, kraj 9,9‰/.

Część II

ZRÓŻNICOWANIE WARUNKÓW ŻYCIA A WYLUDNIANIE SIĘ,
OBSZARÓW WIEJSKICH W ŚWIETLE BADANIA SOCJOLOGICZNEGO

METODOLOGIA BADANIA TERENOWEGO

Założenia dotyczące próby losowej i technik badawczych

W ramach szerszego badania procesów ludnościowych, których rezultatem jest zmniejszenie się bezwzględnej liczby mieszkańców wsi na terenach województw białskopodlaskiego i siedleckiego postanowiono, w uzupełnieniu badań opartych na źródłach statystycznych, przeprowadzić specjalne badanie socjologiczne. Zastosowano przy tym technikę wywiadu kwestionariuszowego, która umożliwia poznanie zarówno pewnych obiektywnych faktów, jak i opinii oraz postaw osób badanych. Badania tego rodzaju prowadzi się najczęściej na podstawie próby losowej osób reprezentujących określoną populację. Ponieważ w omawianym badaniu podstawowym problemem jest duże nasilenie migracji, której rezultatem jest depopulacja pewnych obszarów, postanowiono skoncentrować się szczególnie na obszarach wykazujących ubytki ludności.

W całym okresie powojennym obserwujemy w Polsce zjawiska dużego napływu ludności ze wsi do miast i ujemnego salda migracji na wsi. W latach 1950-1972 nie prowadziło to jednak do zmniejszenia się liczby mieszkańców wsi, gdyż straty migracyjne wyrównywane były przyrostem naturalnym. Tylko w niektórych terenach nastąpił ciągły spadek. Przyjmując założenie, iż w badaniach socjologicznych głównym celem jest uchwycenie aktualnych procesów, postanowiono wybrać do badania takie tereny, na których zjawiska dużego nasilenia odpływu migracyjnego miały szczególnie miejsce w ostatnich latach. Za najważniejsze uznano lata bezpośrednio po reformie podziału administracyjnego kraju, tj. po 1975 r. Ze względu na to, że jednostką podstawową w źródłach statystycznych jest gmina, postanowiono dokonać doboru próby losowej z wytypowanych na podstawie pewnych kryteriów gmin położonych w badanych

województwach.

Dla próby podstawowej dokonano doboru losowego respondentów przede wszystkim w gminach, które w latach 1975-1979 wykazywały na terenach wiejskich ubytki ludności rzędu 5% lub więcej¹⁶. Dodatkowo zbadano kilka gmin nie wykazujących ubytków ludności we wspomnianym okresie, z których respondenci potraktowani zostali jako populacja kontrolna. W grupie gmin próby podstawowej /gminy wyludniające się/ znalazły się gminy: Biała Podlaska, Czemierniki, Hanna, Huszlew, Komarówka Podlaska, Olszanka, Piszczac, Podewrze, Sławatycze, Sosnowka, Stara Kornica i Tucznia z woj. białkopodlaskiego oraz gminy: Ceranów, Dobre, Kłoczew, Strachówka, Wierzbnio, Wodynie, Wola Mysłowska z woj. siedleckiego. W grupie, z której wyłoniono populację kontrolną /g. niewyludniające się/ znalazły się gminy: Konstantynów i Parczew z woj. białkopodlaskiego oraz gminy: Sabnie, Trojanów i Wojcieszków z woj. siedleckiego.

Zatem wśród gmin wykazujących ubytki ludności znalazło się 12 gmin z woj. białkopodlaskiego i 7 gmin z woj. siedleckiego, natomiast wśród gmin grupy kontrolnej - 2 gminy z woj. białkopodlaskiego i 3 z woj. siedleckiego. W gminach tych zamieszkiwało w 1980 r. /według danych ze statystyki ogólnej/ około 130 tys. mieszkańców, z tego około 90 tys. osób dorosłych w wieku 18-69 lat, spośród których wylosowano respondentów.

Ze względów techniczno-finansowych stało się konieczne ograniczenie całej próby respondentów /podstawowej i kontrolnej/ do około 1000 osób, co stanowi 1,1% dorosłych mieszkańców wsi, którzy nie przekroczyli 69 roku życia. /Osoby starsze wyłączone, gdyż wśród migrantów występują one rzadko a przeprowadzenie wywiadu z tymi osobami często napotyka się poważne trudności./ Postanowiono wylosować jednak nie 1000 osób lecz 2000, aby oprócz listy zasadniczej mieć także listę rezerwową. Losowano nazwiska z kartotek mieszkańców stałych poszczególnych gmin i utworzono listę

¹⁶ Oparto się tu na opracowaniu Z. Strzeleckiego pt. "Dynamika zaludnienia województw białkopodlaskiego i siedleckiego", [w:] Społeczne uwarunkowania wyludniania się obszarów wiejskich ..., op. cit. s. 5.

Ryc. 5. Gminy objęte badaniem socjologicznym

- 1 - populacja podstawowa, gminy wykazujące ubytki,
- 2 - populacja kontrolna, gminy wykazujące przyrosty

tę podstawową /1025 osób/ i listę rezerwową /975 osób/¹⁷.

Realizacja prac terenowych

Badania terenowe przeprowadzone zostały w wybranych gminach w lipcu, sierpniu, wrześniu 1982 r. Objęły one: 1/ losowanie i sporządzanie list adresowych, 2/ przeprowadzenie wywiadów z wylosowanymi osobami.

Losowanie przeprowadziły specjalnie przeszkolone osoby spośród współpracowników Zespołu Realizacji Badań Terenowych IFiS PAN, które sporządziły listy adresowe wylosowanych osób. Wywiady przeprowadzali ankieterzy rekrutujący się spośród stałych współpracowników Zespołu Badań Terenowych IFiS PAN oraz studentów ostatniego roku Wyższej Szkoły Rolniczo-Pedagogicznej w Siedlcach. W toku szkolenia zapoznano ich z narzędziami badawczymi oraz metodologią badania terenowego. Narzędziami tymi były: 1/ list od kierownictwa badań do osoby wylosowanej, 2/ kwestionariusz wywiadu oraz 3/ instrukcja dla ankieterów¹⁸.

Zgodnie z założeniami zrealizowanych zostało 1025 wywiadów, w tym z listy zasadniczej 803 /78%/ i z listy rezerwowej 222 /22%/. Z listy rezerwowej korzystano w przypadkach gdy nie można było zrealizować wywiadu z osobą z listy podstawowej /np. długo-trwała choroba, dłuższa nieobecność w miejscu stałego zamieszkania, odmowa udzielenia wywiadu/¹⁹.

Opracowanie materiałów

Materiał zebrany w kwestionariuszach wywiadów został zakodowany według specjalnego klucza a następnie opracowany na maszynie cyfrowej. Na podstawie pytań kwestionariusza utworzono ze 103

¹⁷ Szczegółowy opis losowania patrz W. Mirowski, A. Uznański, "Sprawozdanie z socjologicznych badań terenowych w woj. białkopodlaskim i siedleckim na temat "warunki życia na wsi a wychodźstwo do miast", maszynopis, Arch. Probl. MR I.28, IGiPZ PAN.

¹⁸ Patrz W. Mirowski, A. Uznański, "Sprawozdanie z socjologicznych badań...", op. cit.

¹⁹ tamże.

pytań 357 zmiennych podstawowych, z których w toku szczegółowych analiz można tworzyć dalsze zmienne przez kumulację wartości, agregację kilku zmiennych itp. Obliczenia zostały wykonane w Ośrodku Obliczeniowym Przemysłu Maszynowego "Orgmasz".

Organizację badań terenowych zajmowała się mgr Barbara Danecka przy pomocy Andrzeja Mokrzeszewskiego /oboje z IFiS PAN/. Grupa ankierów, studentów WSRP z Siedlec, pracowała pod opieką doc. dr hab. Jana Stanisława Fereńca, pracownika tej uczelni. W przygotowaniu narzędzi badawczych, oprócz autora, uczestniczyli także mgr Małgorzata Stefanowska z IFiS i mgr Andrzej Uznański, doktorant IFiS PAN, który brał także udział w pracach terenowych. Kodowanie przeprowadzone zostało pod kierownictwem mgr Anny Sianko z IFiS PAN a opracowanie na maszynie cyfrowej wykonała p. Stanisława Walkowska z IFiS PAN.

OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA POPULACJI

Wywiady, przeprowadzone z dobranymi na zasadzie próby losowej respondentami, w założeniu swym miały dostarczyć zarówno informacji o faktach jak i o opiniach i postawach osób badanych. Szereg pytań dotyczyło także cech społeczno-demograficznych badanych osób. Informacje te nie są traktowane jako uzupełnienie danych statystycznych pochodzących z oficjalnych źródeł, lecz stanowią podstawę dla szukania zależności pomiędzy różnymi cechami osób lub cechami ich położenia a ich ocenami i postawami, które mogą mieć znaczenie dla wyjaśnienia stabilizacji, bądź destabilizacji, na wsi oraz wyjaśniania zjawisk migracji..

Jak wynika z wcześniej prezentowanych danych statystycznych, na terenach wiejskich woj. białkopodlaskiego i siedleckiego w latach pięćdziesiątych, mimo ujemnego salda migracji, nastąpił pewien przyrost ludności. Był on wynikiem wysokiego w tym czasie przyrostu naturalnego, który w latach sześćdziesiątych wyraźnie uległ obniżeniu. Poczynając od 1960 r. liczba mieszkańców wsi w skali ogólnowojewódzkiej stale ulega zmniejszaniu /przeliczeń dokonano ex post dla obszarów obecnych województw/. W poszczególnych gminach wystąpiły jednak wahania: w pewnych latach liczba ludności wzrastała, w innych ulegała zmniejszeniu lub utrzymywała

się w przybliżeniu na jednakowym poziomie. Tendencje ogólnokrajowe wyrażały się zatem w kształtowaniu się zjawisk w skali wojewódzkiej, podczas gdy w skali lokalnej miejscowa specyfika demograficzna bądź też czynniki lokalne ulegały częstszym zmianom.

Z faktu, że w wielu gminach obserwować można było przemienienie przyrosty lub ubytki ludności wynika, że nie są one stale "złe" jako miejsce zamieszkania, lub stale "dobre", lecz generalnie nie wytrzymują konkurencji z miastami, gdyż salda wymiany ludności z miastami mają stałe ujemne. Są wśród nich oczywiście i takie gminy, w których dominuje przyrost ludności /do tej grupy należy większość gmin podmiejskich/, bądź ubytek. Stąd porównanie grupy gmin wyludniających się i gmin niewyludniających się może ukazać pewne różnice, które mogą mieć wartość wyjaśniającą dla badania stabilizacji i destabilizacji, czy dokładniej większego lub mniejszego nasilenia destabilizacji ludności na wsi.

Rozmieszczenie ludności w badanych gminach w 1982 r. tj. w przybliżeniu w okresie przeprowadzania badań terenowych przedstawia tabela 21, w której znajdują się także liczby respondentów.

Tabela 21. Zestawienie liczb ludności i respondentów w badanych gminach

Wyszczególnienie	Woj. białosko- podlaskie		Woj. siedleckie		Razem /= 100%/
	liczba	%	liczba	%	liczba
Ludność ogółem					
gminy wyludniające się	60 400	61,5	37 800	38,5	98 200
gminy niewyludniające się	8 700	29,8	20 500	70,2	29 200
Respondenci					
populacja podstawowa	523	66,0	269	34,0	792
populacja kontrolna	72	32,0	153	68,0	225

Jak wynika z tabeli 21 oba województwa są reprezentowane w każdej grupie gmin w różnych proporcjach. Wynika stąd, iż w woj. białoskopodlaskim znalazło się więcej gmin wyludniających się /wg

określonego kryterium/ niż w woj. siedleckim, które jest znacznie większe i posiada dwukrotnie więcej ludności. Udział respondentów populacji podstawowej i kontrolnej uzyskany w wyniku losowania w wybranych gminach jest w obu województwach zbliżony w proporcjach do udziału ludności z grupy gmin wyludniających się i gmin niewyludniających się. Świadczy to o prawidłowości dobranej próby.

W dalszym ciągu przedstawione zostaną podstawowe cechy populacji respondentów w grupie podstawowej /gmin wyludniających się/ i w grupie kontrolnej /gmin niewyludniających się/.

Skład respondentów pod względem płci i wieku

Na podstawie ogólnych studiów opartych na danych statystycznych wiadomo, że na terenach wyludniających się następuje szybsze niż na pozostałych terenach zmniejszanie się udziału młodszych roczników a także zjawisko defeminizacji, czyli spadku względnego udziału kobiet. Struktura respondentów według płci i wieku wykazuje również podobne cechy /tab. 22/.

Tabela 22. Respondenci według płci i wieku

Wyszczególnienie	Grupa wieku					Razem
	18-29	30-39	40-49	50-59	60-69	
Populacja podstawowa						
liczba	222	114	148	200	108	792
%	28,0	14,4	18,7	25,3	13,6	100,0
Liczba kobiet na 100 mężczyzn	69	72	124	108	92	94
Populacja kontrolna						
liczba	54	43	37	59	30	223
%	24,2	19,2	16,6	26,5	13,5	100,0
Liczba kobiet na 100 mężczyzn	145	100	76	96	100	103

Jak wynika z tabeli 22, skład respondentów na terenach wyludniających się /populacja podstawowa/ odznacza się nieco mniejszym udziałem młodszych roczników oraz mniejszym udziałem kobiet

w grupach do 40 roku życia. Na terenach niewyludniających się /populacja kontrolna/ występuje wyższy udział roczników 30-39 oraz wyższy udział kobiet po 40 roku życia. Jest to zatem zbliżne z danymi ze statystyki ogólnej²⁰.

Skład respondentów według kategorii społeczno-zawodowych

W badaniu uzyskano dokładne informacje o zawodzie wykonywanym. Jednakże zaszła konieczność pewnej agregacji, aby móc dokonywać porównań. Utworzono zatem 5 kategorii /które odpowiadają z grubsza ogólnie stosowanym klasyfikacjom wyróżniającym w społeczeństwie polskim: inteligencję, klasę robotniczą i chłopstwo/, z tym, że w kategorii pracowników fizycznych /robotników/ wyróżniono kategorię wykwalifikowanych i niewykwalifikowanych, gdyż jak wskazuje wiele badań różnice pomiędzy tymi kategoriami są dość istotne. Ponadto wyróżniono kategorię respondentów niepracujących, do których nie zostały zaliczone żony rolników, gdyż mieszczą się w kategorii rolników. Wprawdzie wśród respondentów występowali, jako odrębna kategoria, także robotnicy rolni i leśni, była to jednak grupa nieliczna. Zaliczono ich do kategorii robotników wykwalifikowanych /są to np. kierowcy, traktorzyści, robotnicy itp. /tab. 23/.

Tabela 23. Respondenci według kategorii społeczno-zawodowych

Wyszczególnienie	Pracownicy umysłowi	Pracownicy fizyczni		Rolnicy indywidualni	Niepracujący	Razem
		wykwalifik.	niewykwal.			
Populacja podstawowa						
liczba	52	112	69	464	78	775
%	6,7	14,4	8,9	59,9	10,1	100,0
Populacja kontrolna						
liczba	14	39	19	129	20	221
%	6,3	17,7	8,6	58,4	9,0	100,0

²⁰ Por. J. Witkowski, "Zmiany w strukturze demograficznej ludności...", op. cit., przyp. 15.

Dominującą kategorię w obu populacjach stanowią rolnicy indywidualni, których w populacji podstawowej jest nieco mniej. W populacji kontrolnej nieco wyższy jest udział pracowników fizycznych wykwalifikowanych.

Skład respondentów według poziomu wykształcenia

Wykształcenie jest istotną cechą różniącą przede wszystkim ludność wiejską i miejską. Na ogół więcej ludności wykształconej ekupia się w miastach. Na badanych obszarach występują pewne różnice w wykształceniu ludności obszarów wyludniających się i niewyludniających się /tab. 24/.

Tabela 24. Respondenci pod względem wykształcenia

Wyszczególnienie	Rodzaj wykształcenia					Razem	
	podstawowe		Zasadnicze zawodowe	średnie			pomaturalne wyższe
	nieukończone	ukończone		zawodowe	ogólno-koszt.		
Populacja podstawowa							
liczba	218	290	150	71	24	39	792
%	27,5	36,6	19,0	9,0	3,0	4,9	100,0
Populacja kontrolna							
liczba	80	73	40	17	3	12	225
%	35,5	32,4	17,8	7,6	1,3	5,4	100,0

W obu populacjach przeważają osoby z wykształceniem podstawowym. Wśród respondentów populacji podstawowej występuje jednak nieco niższy udział osób z wykształceniem podstawowym nieukończonym niż w populacji kontrolnej, wyższy jest natomiast udział osób z podstawowym ukończonym oraz zasadniczym zawodowym i średnim. Można na tej podstawie stwierdzić, że na terenach wyludniających się poziom wykształcenia jest nieco wyższy. Jest to dość zaskakujące. Być może, że na terenach wyludniających się istnieje większy "pęd do nauki" jako drogi awansu, wyjścia ze wsi, ale nie

wszyscy, którzy chcieliby opuścić swą wieś, dokonują tego. Przy-
puszczenia tego nie da się zweryfikować w oparciu o zebrane ma-
teriały.

Skład respondentów według miejsca urodzenia

Miejsce urodzenia mówi o stopniu zasiedziałości, tj. pro-
porcji osób, które od urodzenia żyją w tym samym środowisku oraz
osób, które przybyły ze wsi bądź z miasta. Wyróżniono 5 kategorii
miejsz urodzenia, na podstawie których można określić m.in. kier-
unki migracji do badanych wsi²¹ /tab. 25/.

Tabela 25. Respondenci według miejsca urodzenia

Wyszczególnienie	Miejsce urodzenia					Razem
	ta sama wieś	inna wieś w tym wo- jewództ- wie	inne wsie	mias- ta	zagra- nica	
Populacja podstawowa						
liczba	522	173	56	19	14	784
%	66,6	22,1	7,1	2,4	1,8	100,0
Populacja kontrolna						
liczba	138	61	15	5	4	223
%	61,9	27,4	6,7	2,2	1,8	100,0

W populacji podstawowej stosunkowo więcej osób, niż w popu-
lacji kontrolnej, urodziło się w miejscowości, w której mieszka
obecnie, co świadczy o mniejszym napływie osób z zewnątrz. W popu-
lacji tej mniej jest natomiast osób, które napłynęły z innych wsi
leżących w tym samym województwie. W populacji kontrolnej takich
osób jest więcej, co świadczy o większym napływie z innych wsi w
tym samym województwie do wsi niewyludniających się. Proporcje w
pozostałych kategoriach różnią się nieznacznie.

²¹ Por. opr. J. Strzeleckiej, "Struktura przestrzenna mi-
gracji ludności...", op. cit., tab. 8

Skład respondentów według źródła utrzymania rodziny

Wyróżniono tylko trzy zasadnicze kategorie źródeł utrzymania rodziny: wyłącznie rolnicze, wyłącznie pozarolnicze i "mieszane". Do pozarolniczych zaliczono też źródła niezarobkowe, takie jak renta lub emerytura. W kategorii "mieszanych" występują te rodziny, w których zawsze występują rolnicze źródła utrzymania oraz jakiegokolwiek inne. Przez "rodzinę" rozumie się tutaj gospodarstwo domowe.

Tabela 26. Respondenci według źródeł utrzymania rodziny

Wyszczególnienie	Źródło utrzymania			Razem
	wyłącznie rolnicze	wyłącznie pozarolnicze	mieszane	
Populacja podstawowa				
liczba	254	145	389	788
%	32,2	18,4	49,4	100,0
Populacja kontrolna				
liczba	62	39	123	224
%	27,7	17,4	54,9	100,0

W obu populacjach dominującą kategorię stanowią respondenci z rodzin mających "mieszane" źródła utrzymania /tab. 26/. Jednakże proporcja tych osób w populacji kontrolnej jest wyższa niż w populacji podstawowej. Z kolei w populacji podstawowej wyższy jest udział osób z rodzin mających wyłącznie rolnicze źródło utrzymania. Zatem atrakcyjniejsze są wieś, w których obok rolnictwa istnieje możliwość czerpania dochodów z innych źródeł, gdyż taka jest sytuacja u większości respondentów z populacji reprezentującej obszar niewyludniającego się. W sumie w obu populacjach ponad 80% respondentów jest związanych z rodzinami, dla których źródłem dochodów, przynajmniej częściowym jest rolnictwo.

Struktura wielkości gospodarstw rolnych respondentów

Pośród 582 respondentów związanych z gospodarstwami rolnymi, w populacji podstawowej 445 osób /76%/ to właściciele lub ich współmałżonkowie. Istotniejsze znaczenie dla oceny charakteru gospodarstwa badanych wsi posiada jednak jakość gleb i wielkość gospodarstw rolnych.

Jakość gleb i wielkość gospodarstw rolnych

Ocena charakteru gospodarki rolnej wymaga także uwzględnienia jakości gleb. Trudno byłoby w tym typie badań ustalić dokładne proporcje różnych klas gleb w poszczególnych gospodarstwach. Zadawano jednakże pytania o występowanie w gospodarstwie różnych klas gleb. Na tej podstawie można było tylko ogólnie określić w jakiej części gospodarstw występują gleby poszczególnych klas.

Klasy gleb w gospodarstwach respondentów	W populacji podstawowej	%	W populacji kontrolnej
I i II	1,9		5,9
III	24,7		34,1
IV	66,8		66,5
V	79,6		61,7
VI	38,7		34,1

/uwaga: nie sumuje się do 100%/.

Zatem na całym obszarze dominują gleby IV i V klasy. Na obszarach niewyludniających się nieco częściej występują gleby klas: I, II i III, niższy natomiast jest udział gleb klasy V i VI. Można na tej podstawie sądzić, że tam, gdzie gleby są lepsze, nasilenie procesów wyludniania jest mniejsze. Zjawisko to wymagałoby dodatkowych badań.

Jak wynika z tabeli 27 dominują gospodarstwa powyżej 5 ha /ponad 80%/, podczas gdy w kraju stanowią one zaledwie 40%. W populacji podstawowej przeważają osoby, które żyją w gospodarstwach rolnych 5-10 ha oraz ponad 10 ha. W populacji kontrolnej udział takich osób jest niższy. łączy się z tym także dochodowość gospo-

Tabela 27. Struktura wielkości gospodarstw rolnych respondentów

Wyszczególnienie	Wielkość gospodarstw					Razem
	do 2 ha	2-4,9 ha	5-9,9 ha	10-14,9 ha	15 i więcej	
Populacja podstawowa						
liczba	20	88	256	168	50	582
%	3,4	15,1	44,0	28,9	8,6	100,0
Populacja kontrolna						
liczba	13	49	69	30	6	167
%	7,8	29,5	41,6	18,1	3,0	100,0
Polska w %	29,8	28,9	25,5	10,1	5,7	100,0

darstw. W populacji podstawowej średni dochód, zadeklarowany na gospodarstwo, wynosił 168 tys. rocznie, a w populacji kontrolnej tylko 122 tys. Tereny wyludniające się mają zatem charakter bardziej rolniczy, z uprawami wielkopolowymi, podczas gdy tereny niewyludniające się cechuje większy udział gospodarstw robotniczo-chłopskich, mniejszych obszarowo.

Należy tu zwrócić uwagę na fakt, że w ostatnich latach obserwuje się wzrost liczby większych gospodarstw kosztem gospodarstw mniejszych²². Zjawisko to ma niewątpliwie wyraźny związek ze zmniejszaniem się liczby ludności na wsi, choć trudno tu mówić czy jest ono przyczyną czy skutkiem.

CHARAKTERYSTYKA WSI

Wielkość wsi

Z dotychczasowych studiów wynika, że większe ubytki ludności występują w małych wsiach. Znajduje to odbicie w rozmieszcze-

²² Petrz: M. Sinierski, "Czynnik pracy w rolnictwie indywidualnym, /ze szczególnym uwzględnieniem województw regionu środkowo-wschodniego/, [w:] Zróżnicowania społeczno-gospodarcze a procesy wyludniania się..., op.cit. s. 6.

niu populacji respondentów /tab. 28/. Dokonano typologii wsi według liczby mieszkańców i wyróżniono cztery kategorie ich wielkości²³.

Tabela 28. Rozmieszczenie respondentów według wielkości wsi

Wyszczególnienie	Kategorie wsi wg liczby mieszkańców				Razem
	małe do 200	średnie 200-500	większe 500-1000	duże 1000 i więcej	
Populacja podstawowa					
liczba	158	372	204	44	778
%	20,3	47,8	26,2	5,7	100,0
Populacja kontrolna					
liczba	29	111	73	11	224
%	12,9	49,6	32,6	4,9	100,0

Na podstawie danych tabeli 28 można stwierdzić, że na obszarach wyludniających się więcej osób zamieszkuje w małych wsiach /20%/ podczas gdy na obszarach niewyludniających się stosunkowo więcej w średnich i większych. Zjawisko to wymaga dalszych studiów i obserwacji, gdyż może ono mieć duże znaczenie dla planowania struktury osadniczej na terenach wiejskich. W wielkość wsi związane jest na ogół wyposażenie w infrastrukturę techniczną i usługi; mniejsze wsie są z reguły gorzej wyposażone. Dotyczy to również infrastruktury społecznej. Małe wsie to zazwyczaj wsie bardziej "zapadłe", z których zwłaszcza młodzież ucieka częściej do miast i większych wsi, zapewniających lepsze zaspokojenie wielu potrzeb.

Powiązanie wsi z miastem

Współczesne warunki życia na wsi są w znacznym stopniu związane z możliwością kontaktu z miastem. J. Turowski pisząc na temat relacji wieś-miasto, zwraca uwagę, że istotnym zagadnieniem jest obecnie znoszenie izolacji między wsią i miastem, zespolenie

²³ Statystyczna Charakterystyka Miejscowości, GUS, Warszawa, 1971.

poszczególnych elementów dawnego wiejskiego systemu życia z elementami społeczeństwa globalnego²⁴. Niektórzy socjologowie współcześni sądzą, że ukazywanie, w jakim stopniu społeczeństwo wiejskie staje się związane ze społeczeństwem globalnym stanowi dziś jeden z najważniejszych tematów badań w krajach, gdzie dokonują się szybkie przeobrażenia urbanizacyjne²⁵.

Kontakt wsi z miastem jest w znacznym stopniu zależny od odległości między nimi. Ustalenie odległości oparto tu na odpowiedziach respondentów na pytanie: "Ile jest kilometrów do najbliższego miasta" /tab. 29/.

Tabela 29. Rozmieszczenie respondentów według odległości do najbliższego miasta

Wyszczególnienie	Odległość w kilometrach					Razem
	0-4	5-9	10-19	20-29	30 i więcej	
Populacja podstawowa						
liczba	22	119	238	206	119	749
%	2,9	15,9	37,8	27,5	15,9	100,0
Populacja kontrolna						
liczba	22	21	105	65	-	213
%	10,3	9,9	49,3	30,5	-	100,0

Z populacji podstawowej 43% respondentów zamieszkuje w odległości ponad 20 km od najbliższego miasta /w tym 16% ponad 30 km/. Z populacji kontrolnej ponad 20 km od najbliższego miasta mieszka tylko 30%, przy czym nie ma takich osób, które mieszkają ponad 30 km od miasta. Z kolei, tylko 3% respondentów z populacji podstawowej mieszka w odległości mniejszej niż 4 km od miasta, gdy z populacji kontrolnej jest takich osób około 10%. Wsie

²⁴ J. Turowski, "Teoretyczne koncepcje relacji wieś-miasto", *Więś i Rolnictwo*, nr 3/40, 1983.

²⁵ J. Sanders, "Rural Society", Engelwood, 1971.

położone bliżej miasta nie wyludniają się zatem w takim samym stopniu jak wsie bardziej oddalone.

Powiązanie z miastem zależne jest jednak nie tylko od fizycznej odległości ale również od możliwości korzystania z szybkiego transportu. Zapytywano więc respondentów o połączenia PKP lub PKS z najbliższym miastem i o ilość kursów dziennie, umożliwiającą dojazd do miasta /tab. 30/.

Tabela 30. Rozmieszczenie respondentów we wsiach według liczby połączeń dziennych z miastem

Wyszczególnienie	Liczba połączeń z miastem dziennie					Razem
	1-3	4-6	7-9	10-20	21 i więcej	
Populacja podstawowa						
liczba	149	196	181	106	17	649
%	23,0	30,2	27,9	16,3	2,6	100,0
Populacja kontrolna						
liczba	23	49	70	46	12	200
%	11,5	24,5	35,0	23,0	6,0	100,0

Jak wynika z tabeli 30, na obszarach wyludniających się połączenia z miastem są znacznie gorsze. Przeważająca część respondentów populacji podstawowej /53%/ zamieszkuje we wsiach mających 1-6 połączeń dziennie z miastem. Dominującą kategorię stanowią zamieszkali w miejscowościach mających 4-6 połączeń. W miejscowościach mających ponad 7 połączeń zamieszkuje mniej niż połowa. Spośród respondentów z populacji kontrolnej ponad połowa zamieszkuje w miejscowościach mających z miastem więcej niż 7 połączeń dziennie a tylko 36% w takich, gdzie jest mniej niż 7. Wynika stąd, że miejscowości niewyludniające się to te, które lepiej skomunikowane z miastem, co umożliwia korzystanie z kontaktów z miastem bez potrzeby migracji.

O tym, że ludność obszarów niewyludniających się korzysta w większym stopniu z tego typu kontaktów przekonują odpowiedzi na

pytanie, ile razy ktoś z rodziny wyjeżdżał do miasta w ciągu ostatniego miesiąca /tab. 31/.

Tabela 31. Liczba wyjazdów do miasta z rodzin respondentów

Wyszczególnienie	Liczba wyjazdów w ostatnim miesiącu			Razem
	raz	kilka razy	co-dziennie	
Populacja podstawowa				
liczba	369	907	247	1523
%	24,2	59,6	16,2	100,0
Populacja kontrolna				
liczba	81	208	125	414
%	19,6	50,2	30,2	100,0

Z rodzin respondentów populacji podstawowej wyjazdy były rzadsze. Więcej osób oświadczało, że wyjeżdżało tylko raz w miesiącu, znacznie mniej że codziennie. Z populacji kontrolnej mniej było takich, którzy mówili tylko o jednym wyjeździe w miesiącu a znacznie więcej takich, u których codziennie ktoś wyjeżdżał do miasta. Pytano również o powody tych wyjazdów, i pod tym względem występują pewne różnice pomiędzy obu populacjami /tab. 32/.

Tabela 32. Powody wyjazdów do miast z rodzin respondentów /w %/

Cel wyjazdów	Populacja	
	podstawowa	kontrolna
Praca	12,6	24,5
Nauka	15,3	1,9
Zakupy	45,7	53,0
Sprawy urzędowe	6,2	4,1
Do lekarza	6,1	7,2
Odwiedziny	2,9	2,2
Sprawy gospodarstwa	6,2	4,3
Rozrywki	2,5	1,2
Inne powody	2,5	1,4

Jak wynika z tabeli 32 w obu grupach najczęstsze są wyjazdy do miasta w związku z zakupami, przy czym są one nieco rzadsze w populacji podstawowej. Na obszarach wyludniających się stosunkowo częściej występują wyjazdy związane z nauką, wyjazdy do urzędów, wyjazdy w sprawach związanych z gospodarstwem i nieznacznie liczniejsze wyjazdy związane z rozrywką.

Wynika z tego, że obszary wyludniające się powiązane są z miastami w większym stopniu jako z miejscem, gdzie sporadycznie można korzystać z pewnych usług. Obszary niewyludniające się są w większym stopniu związane z miastami "na codzień", jako z miejscem pracy pewnej liczby mieszkańców oraz zakupów. Na tej podstawie można określić obszary niewyludniające się jako bardziej zintegrowane z miastem "na codzień". Izolowana wieś jest mniej atrakcyjna jako miejsce życia, niż wieś dobrze skomunikowana z miastem, dająca możliwości godzenia pracy w rolnictwie z pracą pozarolniczą oraz możliwości korzystania z miasta przy zaspokajaniu codziennych potrzeb.

ZRÓŻNICOWANIE STRUKTURY LUDNOŚCI I WARUNKÓW ŻYCIA MIĘDZY BADANYMI WOJEWÓDZTWAMI /POPULACJA PODSTAWOWA/

Porównanie obszarów wyludniających się i niewyludniających, które umożliwiła analiza dwu populacji respondentów, nie pozwala na uchwycenie różnic istniejących pomiędzy oboma województwami. Wprawdzie w tym przypadku istnieje możliwość posłużenia się danymi ze statystyki ogólnej zestawianymi w skali wojewódzkiej, jednak wywiady umożliwiły zebranie takich danych, które nie są objęte statystyką a mają pewne znaczenie dla wyjaśnienia tendencji stabilizacyjnych oraz migracyjnych. /Ze względu na mniejszą liczebność populacji kontrolnej, nie istnieje możliwość analizowania w przekroju wojewódzkim tych samych zmiennych także w odniesieniu do obszarów niewyludniających się. Nie jest to jednak tak istotne ze względu na temat dalszych rozważań./

Analiza porównawcza tylko w ramach populacji podstawowej, dotycząca zróżnicowania pomiędzy oboma województwami na obszarach wiejskich wyludniających się, przeprowadzona w odniesieniu do takich zmiennych jak wiek, miejsce zamieszkania, miejsce urodzenia,

wykształcenie, stan cywilny, struktura gospodarstw domowych, liczba dzieci - wykazała brak istotnych różnic między tymi obzarami. Struktura według płci wykazuje już pewne różnice, które ilustruje tabela 33.

Tabela 33. Respondenci populacji podstawowej według płci

Województwo	Kobiety		Mężczyźni		Razem liczba	Liczba kobiet na 100 męż- czyzn
	liczba	%	liczba	%		
białkopodlaskie	239	45,7	284	54,3	523	84
siedleckie	145	53,9	124	46,1	269	117
Razem	384	48,5	408	51,5	792	94

W woj. białkopodlaskim nastąpiła na terenach wyludniających się silniejsza defeminizacja. Należy jednak pamiętać, że populacja respondentów obejmuje tylko osoby w wieku 18-69, co ma wpływ na ogólny wskaźnik feminizacji. Eliminacja roczników starszych, /gdzie feminizacja jest zawsze bardzo wysoka/, obniża w tym przypadku wskaźnik. Populacja respondentów jest pod tym względem nieporównywalna z populacją ogółu mieszkańców.

Tabela 34. Typy rodzin respondentów populacji podstawowej według rodzaju źródeł utrzymania

Województwo	Źródła utrzymania			Razem
	rolnicze	poza- rolnicze	mieszane	
białkopodlaskie				
liczba	184	102	236	522
%	35,3	19,5	45,2	100,0
siedleckie				
liczba	70	43	153	266
%	26,3	16,2	57,5	100,0
Razem: liczba	254	145	389	788
%	32,2	18,4	49,4	100,0

Pewne różnice pomiędzy województwami występują także pod względem źródeł utrzymania rodzin respondentów /tab. 34/.

W woj. białkopodlaskim na terenie gmin wyludniających się więcej rodzin utrzymuje się wyłącznie ze źródeł rolniczych i pozarolniczych. Natomiast w woj. siedleckim więcej rodzin posiada mieszane dochody. Łączy się to w pewnym stopniu ze strukturą wielkości gospodarstw rolnych respondentów badanej populacji. Struktura ta jest różna w obu województwach /tab. 35/.

Tabela 35. Struktura wielkości gospodarstw rolnych respondentów populacji podstawowej

Województwo	Grupy wielkości gospodarstw /w ha/						Razem liczba =100%
	do 2	2-5	5-7	7-10	10-15	15 i więcej	
	O d s e t k i						
białkopodlaskie	3,7	13,5	12,7	25,9	32,2	11,2	440
siedleckie	3,0	18,2	27,6	26,6	20,7	4,0	223

W woj. siedleckim występują liczniej gospodarstwa mniejsze - 2,5-5 ha i 5-7 ha, natomiast w woj. białkopodlaskim - gospodarstwa powyżej 10 ha. Wyjaśnia to w pewnym stopniu większy w woj. siedleckim udział rodzin posiadających "mieszane" źródła utrzymania, czyli rodzin robotniczo-chłopskich, które zwykle związane są z gospodarstwami mniejszymi.

Z tą strukturą wiąże się także różnice w wyposażeniu gospodarstw. Na 100 gospodarstw respondentów w woj. białkopodlaskim przypada 35 ciągników, gdy w siedleckim tylko 19. Odwrotne proporcje występują odnośnie liczby koni. W woj. siedleckim przypadało 85 koni na 100 gospodarstw a w białkopodlaskim 78. Gospodarstwa mniejsze są na ogół rzadziej wyposażone w traktory - częściej natomiast posługują się końmi.

Respondentów zapytywano także o warunki mieszkaniowe, a w szczególności o wyposażenie mieszkań w różne urządzenia techniczne /tab. 36/.

Tabela 36. Wyposażenie mieszkań respondentów populacji podstawowej w różne urządzenia techniczne /w %/

Województwo	Odsetek mieszkań wyposażonych w: ^x							Razem liczba = 100%
	wodociąg	gaz z butli	c.o.	łazienkę	w.c.	ciepłą wodę	telefon	
białkopodlaskie	29,1	17,0	19,3	26,8	22,8	20,8	3,3	523
siedleckie	23,0	14,5	13,4	16,7	16,7	15,5	5,9	269

x/ Uwaga: nie sumuje się do 100%.

Na wsi woj. białkopodlaskiego występuje lepsze wyposażenie we wszystkie wymienione urządzenia techniczne z wyjątkiem telefonu. Również ze statystyki GUS wynika, że województwo to jest lepiej wyposażone w środki trwałe /182 tys. na 1 mieszk./ niż woj. siedleckie /171 tys. na 1 mieszk./²⁶.

Również subiektywna ocena własnej sytuacji materialnej w wypowiedziach respondentów z terenów wyludniających się woj. białkopodlaskiego przedstawia się nieco lepiej /tab. 37/.

Tabela 37. Ocena własnej sytuacji materialnej respondentów populacji podstawowej /w %/

Województwo	Ocena własnej sytuacji material.			Razem liczba = 100%
	bardzo dobra	niezbyt dobra	zła	
białkopodlaskie	34,8	52,8	12,4	523
siedleckie	28,6	55,7	16,0	269

W obu województwach przeważają oceny sytuacji materialnej jako "niezbyt dobra", jednakże w woj. białkopodlaskim większy odsetek respondentów ocenia swą sytuację jako "bardzo dobrą",

²⁶ Rocznik Statystyczny, 1983, GUS. tabl. 18/239, s. 167 /obliczenia własne/.

mniejszy natomiast jako "złe". W woj. siedleckim udział ocen "bardzo dobrych" jest nieco niższy, natomiast "złych" wyższy.

ZRÓZNICOWANIE SPOŁECZNO-DEMOGRAFICZNE A RUCHLIWOŚĆ PRZESTRZENNA
NA OBSZARACH WYLUDNIAJĄCYCH SIĘ /POPULACJA PODSTAWOWA/

Płeć a ruchliwość przestrzenna

Jak wynika z ogólnych analiz, opartych na materiałach statystycznych, obecnie na terenach wiejskich kobiety wykazują większą ruchliwość przestrzenną niż mężczyźni. Wskaźnikiem tej ruchliwości jest udział osób zamieszkałych w innym miejscu niż miejscowość urodzenia. Analiza uwzględniająca płeć respondentów populacji podstawowej daje w tym względzie jednoznaczną odpowiedź. W analizie zbadano przy pomocy testu chi-kwadrat oraz współczynnika V-Cramera siłę zależności dwóch badanych zmiennych tj. płci i miejsca urodzenia /tab. 38/.

Tabela 38. Płeć a miejsce urodzenia respondentów

Płeć	Miejsce urodzenia				Razem
	ta sama wieś	wieś w tym samym województwie	wieś w innym województwie	miasto	
Kobiety					
liczba	209	118	30	23	380
%	55,0	31,1	7,9	6,0	100,0
Mężczyźni					
liczba	313	55	26	10	404
%	77,5	13,6	6,4	2,5	100,0
Razem: liczba	522	173	56	33	784
%	66,6	22,1	7,1	4,2	100,0

$\chi^2 = 51,7, p < 0,001, V\text{-Cramera} = 0,26$

Zależność pomiędzy miejscem urodzenia a płcią występuje na wysokim poziomie istotności /p/. Również wartość współczynnika V-Cramera pokazującego siłę tej zależności jest dość wysoka.

Z analizy tabeli 38 wynika, że znacznie mniej kobiet niż mężczyzn zamieszkuje w tej samej wsi, w której się urodziły. Znacznie więcej jest natomiast kobiet niż mężczyzn, które urodziły się w innej wsi w tym samym województwie. Nieco więcej kobiet także urodziło się na wsi i w miastach innych województw. Najprawdopodobniej ma to związek z systemem dziedziczenia: mężczyźni częściej dziedziczą gospodarstwo i pozostają w nim, podczas gdy kobiety, po wyjściu za mąż, udają się częściej do gospodarstwa męża. Z tego względu mężczyźni okazują się bardziej ustabilizowani. To wyjaśnienie ma jednak charakter hipotezy.

Potwierdzenie hipotezy, że małżeństwo decyduje o migracji znacznie częściej u kobiet niż u mężczyzn znajdujemy w odpowiedzi na pytanie o przyczyny przybycia do danej miejscowości /dotyczy ludności napływowej tab. 39/.

Tabela 39. Przyczyny przybycia respondentów do obecnego miejsca zamieszkania /według płci/

Płeć	Przyczyny przybycia						Razem
	małżeństwo	praca	losy wojenne	spadek	kupno gospodarstw	inne	
Kobiety							
liczba	107	12	5	5	3	9	141
%	75,9	8,5	3,5	3,5	2,2	6,4	100,0
Mężczyźni							
liczba	37	7	-	-	7	12	63
%	58,7	11,1	-	-	11,1	19,1	100,0
Razem:							
liczba	144	19	5	5	10	21	204
%	70,5	9,3	2,5	2,5	4,9	10,3	100,0

Zależność przyczyn przybycia w podziale na płeć jest również dość wysoka. Znacznie więcej kobiet niż mężczyzn przybyło do obecnego miejsca zamieszkania z powodu małżeństwa, mniej natomiast z powodu pracy, kupna gospodarstwa i innych. U obu płci małżeństwo było jednak najczęstszą przyczyną przybycia do miejsca obecnego zamieszkania. Znajdująca się na drugim miejscu praca jako przyczyna przybycia występuje znacznie rzadziej. Obraz przyczyn migracji między wsiami na badanych terenach jest więc dość tradycyjny.

Głównym przedmiotem zainteresowania jest jednak migracja ze wsi do miast. Nasilenie tego zjawiska w gminach objętych badaniami zależne jest niewątpliwie od czynników obiektywnych, ale decyzje dotyczące migracji mają charakter subiektywny; wynikają one z oceny porównawczej warunków życia na wsi i w miastach oraz zadowolenia z własnej sytuacji materialnej. Dla uchwycenia tych subiektywnych ocen zadawano pytanie: "Jak P. sądzi, jak ogólnie żyje się P. i P. rodzinie w porównaniu z warunkami życia w mieście?" Odpowiedzi na to pytanie były skategoryzowane /tab. 40/.

Tabela 40. Ocena własnych warunków życia na wsi w porównaniu z warunkami życia w miastach

Płeć	Ocena warunków życia				Razem
	lepsze	gorsze	takie same	inna odpowiedź	
Kobiety					
liczba	86	212	45	26	364
%	23,3	57,5	12,2	7,0	100,0
Mężczyźni					
liczba	72	220	63	41	396
%	18,2	55,6	15,9	10,3	100,0
Razem:					
liczba	158	432	108	67	765
%	20,6	56,5	14,1	8,8	100,0

$$\chi^2 = 6,8, p < 0,1, V\text{-Cramera} = 0,09$$

Na ogół respondenci oceniają, że na wsi żyje się gorzej w porównaniu z miastem /56,5%/. /Różnice w ocenach między mężczyznami i kobietami są mało istotne, V-Cramera 0,09/. Jednakże około 1/5 respondentów uważa, że na wsi żyje się lepiej. Występuje tu pewien stereotyp łatwego życia w mieście. Stereotyp ten można sprawdzić pytając o zadowolenie z życia na wsi. W toku wywiadu za zadawano pytanie: "Czy jest P. zadowolony /s/ z życia na wsi? /tab. 41/.

Tabela 41. Zadowolenie z życia na wsi

Płeć	Rodzaj odpowiedzi				Razem
	tak	raczej tak	raczej nie	nie	
Kobiety					
liczba	247	69	48	18	382
%	64,6	18,1	12,6	4,7	100,0
Mężczyźni					
liczba	246	87	41	33	407
%	60,4	21,4	10,1	8,1	100,0
Razem:					
liczba	493	156	89	51	789
%	62,5	19,8	11,3	6,4	100,0

$$\chi^2 = 6,25, p < 0,1, V\text{-Cramera} = 0,09$$

Łącznie "tak" i "raczej tak" odpowiedziało ponad 80% respondentów, przy czym większość udzieliła zdecydowanej odpowiedzi twierdzącej. Odpowiedzi przeczące udzieliło około 18%, w tym tylko 6,5% zdecydowanie przeczących. Różnice między mężczyznami i kobietami są mało istotne /V-Cramera 0,09/.

Jak wynika z tabeli 41, opinii o lepszym życiu w mieście nie towarzyszy równie wysokie niezadowolenie z życia na wsi, a przeciwnie - znacznie wyższe zadowolenie niż w ocenach porównawczych /tab. 41/, gdzie tylko 20% respondentów oceniło, iż na wsi żyje się lepiej, niż w mieście.

Na kolejne pytanie na ten sam temat ale wyraźnie już ukierunkowane na postawy wobec migracji: "Czy obecnie ma P. zamiar

przenieść się do innej miejscowości?" /ewentualnie dokąd/ tylko 8,6% mężczyzn i tyle samo kobiet odpowiedziało twierdząco a 91,4% przecząco, przy czym ci, którzy odpowiadali twierdząco uzasadniali to często pracą /22%. Spośród osób wyrażających chęć migracji, 46% uzasadniało ten zamiar chęcią lepszego życia, a 10% motywowało chęć migracji względami materialnymi.

Wiek a ruchliwość przestrzenna

Oceny warunków życia na wsi, w porównaniu z warunkami w mieście nie różnią się w sposób istotny w zależności od wieku. /V-Cramera = 0,11/. Najsilniejsze różnice występują pomiędzy kategorią wieku 50-59, /w której 23,2% ocenia, że na wsi żyje się lepiej a 52% - że gorzej/ i kategorią 60-69 lat, /oceny "lepiej" wypowiedziało 14% respondentów a gorzej 68%. Jest to zapewne związane ze zmianą orientacji życiowej, która następuje pod koniec aktywnego życia zawodowego. Na wsi osoby w wieku 50-59 to najczęściej jeszcze osoby zdolne do pracy w rolnictwie, znajdujące się przeważnie u szczytu swych osiągnięć materialnych, są przystosowane do życia na wsi, na ogół są jeszcze w stanie samodzielnie zaspokoić swoje potrzeby życiowe. W wieku starszym wiele osób zaczyna natomiast odczuwać silniej różne dolegliwości i na tym tle niedogodności życia wiejskiego, wiele z nich przestaje też w tym okresie życia odgrywać już decydującą rolę w gospodarstwie, co może mieć wpływ na zwiększenie w tej kategorii wieku udziału osób dających na powyższe pytanie odpowiedź negatywną.

Z kolei na pytanie: "Czy jest Pan/i/ zadowolony/a/ z życia na wsi" odpowiedzi są już znacznie silniej zróżnicowane /tab. 42/.

Jak wynika z obliczonych wskaźników, najmłodszy respondenci są w najmniejszym stopniu zadowoleni z mieszkania na wsi, natomiast z wiekiem udział osób zadowolonych z mieszkania na wsi rośnie. Po 60 roku życia następuje załamanie tej tendencji - starsi znów w mniejszym odsetku są zdecydowanie zadowoleni. Potwierdza to w pewnym stopniu obserwację uczynioną w związku z poprzednim pytaniem dotyczącym oceny życia na wsi w porównaniu z miastem.

Tabela 42. Zadowolenie z życia na wsi a wiek /w %/

Kategorie wieku	Rodzaj odpowiedzi				Razem
	tak	raczej tak	raczej nie	nie	
do 29 lat	48,2	21,8	19,1	10,9	100,0
30-39 "	64,0	20,2	10,5	5,3	100,0
40-49 "	67,4	17,0	10,2	5,4	100,0
50-59 "	71,0	17,0	8,0	4,0	100,0
60-69 "	67,6	24,1	3,7	4,6	100,0
Razem	62,4	19,8	11,3	6,5	100,0

$$\chi^2 = 42,0, \quad p < 0,01, \quad V\text{-Cramera} = 0,13$$

Na kolejne pytanie, dotyczące zamiaru przeniesienia się na stałe do innej miejscowości, odpowiedzi twierdzącej udzieliło:

w wieku do 29 lat - 22,7%

30-39 " - 8,8%

40-49 " - 2,0%

50-59 " - 0,5%

60-69 " - 3,7%

$$\chi^2 = 83,9 \quad p < 0,001 \quad V\text{-Cramera} = 0,33$$

Zależność od wieku jest istotna. To przede wszystkim młodzi mają zamiar przenieść się. Z wiekiem ta tendencja, wyrażona odsetkiem mających zamiar migrować wyraźnie maleje /aż do 60 roku życia/. W starszym wieku znów wzrasta tendencja migracji. Ta destabilizacja, jak już wspomniałem, ma swoje uzasadnienie w zmianach jakie przeważnie zachodzą w życiu osoby starszej, która często w tym okresie traci współmałżonka, przestaje uczestniczyć w aktywnym życiu zawodowym itp. Najciężniej ustabilizowaną jest ludność wieku 50-59, która w największym odsetku ocenia pozytywnie życie na wsi i najczęściej wyraża z niego zadowolenie.

Wykształcenie a ruchliwość przestrzenna

Oceny wyrażone w odpowiedzi na pytanie: "Jak żyje się na wsi w porównaniu z miastem?" nie różnią się w istotnym stopniu w zależności od wykształcenia /V-Cramera = 0,07/. Natomiast odpowiedzi na pytanie: "Czy jest P. zadowolony/a/ z zamieszkania na wsi?" wykazują istotne zróżnicowanie /tab. 43/.

Tabela 43. Poziom wykształcenia a zadowolenie z zamieszkiwania na wsi

Poziom wykształcenia	Rodzaj odpowiedzi				Razem
	tak	raczej tak	raczej nie	nie	
Podstawowe					
liczba	336	105	39	26	506
%	66,4	20,8	7,7	5,1	100,0
Zasadnicze zawodowe i średnie					
liczba	137	45	43	19	244
%	56,2	18,4	17,6	7,8	100,0
Wyższe					
liczba	20	6	7	6	39
%	51,3	15,4	17,9	15,4	100,0
Razem: liczba	493	156	89	51	789
%	62,5	19,8	11,3	6,4	100,0

$\chi^2 = 27,2, p < 0,001, V\text{-Cramera} = 0,13$

Zadowolenie z zamieszkania na wsi maleje wraz ze wzrostem wykształcenia. Najwyższy odsetek zadowolonych, udzielających zdecydowanej odpowiedzi "tak", występuje wśród osób z wykształceniem podstawowym, niższy u osób ze średnim a najniższy z osób z wyższym. Odpowiednio też z wykształceniem maleje odsetek udzielających odpowiedzi "raczej tak". Z wykształceniem wzrastają natomiast odsetki osób "raczej niezadowolonych" i "zdecydowanie niezadowolonych" z życia na wsi. Niezależnie zatem od tego, że osoby posiadające średni lub wyższy poziom wykształcenia zajmują w śro-

dowisku wiejskim wyższą pozycję społeczną, ich satysfakcja z zamieszkiwania na wsi jest mniejsza niż osób o niższym poziomie wykształcenia.

Pewne znaczenie posiada tu również fakt, że wśród osób o niższym poziomie wykształcenia znacznie wyższy jest udział osób starszych. Dla osób z wykształceniem poniżej podstawowego mediana wieku wynosi 57 lat, dla osób z wykształceniem podstawowym ukończonym 46 lat, a dla osób z wykształceniem średnim - tylko 29 lat. Osoby z wykształceniem wyższym charakteryzują się nieco wyższą medianą wieku /41 lat/ niż osoby z wykształceniem średnim. Jest to zrozumiałe, gdyż ukończenie studiów wyższych następuje w wieku o kilka lat starszym. Siły zależności satysfakcji z zamieszkania na wsi od wykształcenia i od wieku, mierzone testem V-Cramera są równe /V-Cramera w obu przypadkach wynosi 0,13/.

Z poziomem wykształcenia skorelowana jest także tendencja do zmiany miejsca zamieszkania. Na pytanie, czy respondent ma zamiar przenieść się do innej miejscowości, odpowiedziało twierdząco:

Osoby z wykształceniem podstawowym	- 3,3%
Osoby z wykształceniem zasadniczym zawodowym i średnim	- 16,5%
Osoby z wykształceniem wyższym	- 28,2%

/V-Cramera = 0,27/

Zależność jest tu więc jeszcze silniejsza niż w przypadku pytania dotyczącego satysfakcji z zamieszkiwania na wsi. Osoby z wykształceniem podstawowym w najmniejszym odsetku zamierzają zmienić miejsce zamieszkania, podczas gdy około 16% osób ze średnim i ponad 1/4 osób z wyższym nosi się z zamiarem migracji.

Kategorie społeczno-zawodowe a ruchliwość przestrzenna

Uprzednio dokonane analizy ocen dotyczących porównania życia na wsi i w miastach, uwzględniające płeć, wiek i wykształcenie respondentów, ujawniły pewne stereotypowe oceny, kontrowersyjne w stosunku do własnego zadowolenia z życia na wsi. Zbadanie zarówno tych ocen, jak i stopnia zadowolenia z życia na wsi a także postaw wobec migracji z uwzględnieniem kategorii respondentów sta-

nowi dodatkowe wyjaśnienia ujawniające związek ich postaw z miejscem w strukturze społecznej.

W niniejszym ujęciu przyjęto 4 kategorie społeczno-zawodowe. Wyróżnia się tu zatem pracowników umysłowych, pracowników fizycznych, rolników indywidualnych i osoby niepracujące. Skorelowano te kategorie z oceną własnych warunków życia /tab. 44/.

Tabela 44. Oceny własnych warunków życia na wsi w porównaniu z warunkami życia w miastach - według kategorii społeczno-zawodowych

Kategorie społeczno-zawodowe	Ocena warunków życia				Razem
	lepiej	gorsze	takie same	inne odpowiedzi	
pracownicy umysłowi					
liczba	13	19	13	5	50
%	26,0	38,0	26,0	10,0	100,0
pracownicy fizyczni					
liczba	44	87	29	17	177
%	24,9	49,1	16,4	9,6	100,0
rolnicy indywidualni					
liczba	86	287	56	37	466
%	18,5	61,6	12,0	7,9	100,0
niepracujący					
liczba	13	38	14	6	71
%	18,3	53,5	19,7	8,5	100,0
Razem: liczba	156	431	112	65	764
%	20,4	56,4	14,7	8,5	100,0

$$\chi^2 = 22,9, \quad p < 0,10, \quad V\text{-Cramera} = 0,11$$

Oceny poszczególnych kategorii społeczno-zawodowych różnią się w stopniu mało istotnym /V-Cramera = 0,11/. Najlepiej oceniają swoje warunki pracownicy umysłowi, nieco gorzej pracownicy fizyczni a najgorzej rolnicy. Ocen ambiwalentnych /"tak samo"/ jest

najwięcej u pracowników umysłowych a najmniej u rolników, co świadczy o silnym przekonaniu rolników o złym własnym położeniu. Stereotyp lepszego życia w miastach jest najsilniej zakorzeniony wśród rolników.

Pytanie o osobiste zadowolenie z życia na wsi daje jednak odmienny obraz /tab. 45/.

Tabela 45. Zadowolenie z zamieszkiwania na wsi według kategorii społeczno-zawodowych

Kategorie społeczno-zawodowe	Rodzaje odpowiedzi				Razem
	tak	raczej tak	raczej nie	nie	
pracownicy umysłowi					
liczba	29	11	9	3	52
%	55,8	21,1	17,3	5,8	100,0
pracownicy fizyczni					
liczba	101	34	29	16	180
%	56,1	18,9	16,1	8,9	100,0
rolnicy indywidualni					
liczba	299	99	42	23	463
%	64,6	21,4	9,1	4,9	100,0
niepracujący					
liczba	54	10	6	7	77
%	70,1	13,0	7,8	9,1	100,0
Razem: liczba	483	154	86	49	772
%	62,6	20,0	11,1	6,3	100,0

$$\chi^2 = 30,8, \quad p < 0,01, \quad V\text{-Cramera} = 0,12$$

Zależności i tu są sąż istotne, jednakże największe zadowolenie z zamieszkiwania na wsi /wbrew stereotypowi i oświadczeniom, że na wsi żyje się gorzej w porównaniu z miastem/ wyrażają rolnicy. Najmniejszy odsetek zadowolonych i najczęściej odpowiedzi

"raczej nie" jest wśród pracowników umysłowych. Niezadowolonych i raczej niezadowolonych jest wśród pracowników umysłowych łącznie 23%, podczas gdy wśród rolników stanowią oni tylko 14%.

Zgodne z tą tendencją są odpowiedzi na pytanie, czy respondent ma zamiar przenieść się do innej miejscowości. Na to pytanie odpowiedzi twierdzących udzieliło:

pracowników umysłowych	23,1%
pracowników fizycznych	13,9%
rolników indywidualnych	3,2%
niepracujących	18,1%

Najsilniejsze tendencje migracyjne występują zatem wśród pracowników umysłowych i osób niepracujących. Spośród rolników indywidualnych tylko nieznaczny odsetek zamierza dokonać migracji. Ze względu jednak na dużą liczebność tej populacji stanowią oni około 1/4 ogółu tych, którzy zamierzają migrować.

Zadawano też pytanie na temat oceny własnej sytuacji materialnej w porównaniu z sytuacją innych mieszkańców wsi /tab. 46/.

Tabela 46. Ocena własnej sytuacji materialnej według kategorii społeczno-zawodowej

Kategorie społeczno-zawodowe	Ocena własnej sytuacji mater.			Razem
	bardzo dobra	niezbyt dobra	zła	
pracownicy umysłowi				
liczba	28	21	3	52
%	53,8	40,4	5,8	100,0
pracownicy fizyczni				
liczba	64	94	23	181
%	35,4	51,9	12,7	100,0
rolnicy indywidualni				
liczba	140	258	66	464
%	30,2	55,6	14,2	100,0
niepracujący				
liczba	21	41	16	78
%	26,9	52,6	20,5	100,0
Razem: liczba	253	414	108	775
%	32,7	53,4	13,9	100,0

$\chi^2 = 17,6$, $p < 0,10$, $V\text{-Cramera} = 0,11$

Jak wynika z tabeli 46 poza niepracującymi największy procent rolników uważa swoją sytuację za "złą" lub "niezbyt dobrą" i równocześnie najmniej wyraża opinię, że ich sytuacja materialna jest "bardzo dobra". Najlepiej oceniają swoją sytuację materialną pracownicy umysłowi.

W świetle tych ocen jasne staje się, że nie tylko czynniki materialne decydują o związaniu z miejscem zamieszkania i o zadowoleniu z zamieszkiwania na wsi lub niezadowoleniu i chęci do migracji. Wśród przyczyn zadowolenia z mieszkania na wsi, na pytanie otwarte, które nie było przedmiotem analizy matematycznej, znajdujemy takie wypowiedzi: "Nikt mnę nie rządzi", "mam zawsze co jeść", "powietrze czyste", "cisza", "w mieście ciasno w mieszkaniu w blokach a tutaj mam naokoło dużo przestrzeni" itp. Te wypowiedzi dodatkowo mówią o wartościach, które decydują o przywiązaniu do wsi wielu jej mieszkańców.

PERSPEKTYWY ŻYCIOWE DLA MŁODZIEŻY W OBSZARACH WYLUDNIAJĄCYCH SIĘ

Opinie respondentów o perspektywach życiowych

Zadawano respondentom m.in. pytanie otwarte: "Jakie perspektywy i możliwości życiowe widzi P. dla młodzieży w waszej wsi?". Odpowiedzi na to pytanie zawierały z jednej strony oceny ogólne dotyczące perspektyw w formie: "dobre", "Nie dla wszystkich jednakowe", "złe" oraz uzasadnienia. Proporcje przedstawiały się następująco:

<u>perspektywy</u>	<u>% odpowiedzi</u>
dobre	10,8
nie dla wszystkich jednakowe	10,4
złe	78,8

Zdecydowana większość respondentów oceniła negatywnie perspektywy życiowe dla młodzieży w swojej wsi. W uzasadnieniu podawano następujące powody:

	<u>% odpowiedzi</u>
brak możliwości rozrywek i życia kulturalnego	33,5
złe perspektywy dla rozwoju rolnictwa	12,4
cechy współczesnej młodzieży i jej zainteresowania	10,8
brak wolnego czasu	8,6
zainteresowania młodzieży pracą pozarolniczą	7,8

W ocenach tych na pierwsze miejsce wysunęły się sprawy rozrywek i życia kulturalnego. Poza tym wymieniano także ogólnie gorsze warunki życia na wsi, złe wyposażenie wsi w różne urządzenia techniczne, brak możliwości nauki, a także słabe perspektywy rozwoju rolnictwa.

Ocena perspektyw życiowych młodzieży na wsi znajduje także wyraz w planach rodziców.

Preferencje rodziców dotyczące przyszłości dzieci

Ważną sprawą związaną z przyszłym miejscem zamieszkania dzieci mieszkańca wsi jest wybór dla nich zawodu. Przesądza on często o konieczności porzucenia wsi lub pozostania na niej. Oczywiście istnieją istotne różnice w wyborze zawodów dla dziewcząt i chłopców /tab. 47/.

Istniejące różnice potwierdza niski współczynnik korelacji rangowej Spearmana, który uzyskuje wyższą wartość przy wysokiej zbieżności rang. Jak wynika z tabeli 47, dla dziewcząt najbardziej preferowane zawody to nauczyciel, lekarz, pracownik umysłowy, rolnik a dalej pielęgniarka, krawcowa. Dla chłopców respondenci najczęściej preferują zawód rolnika /ponad 1/3 respondentów/, na drugim miejscu ogólnie pracownika fizycznego a na trzecim pracownika umysłowego. W następnej kolejności występują zawody kierowcy, potem dopiero lekarza, inżyniera lub agrotechnika, pracownika służby zdrowia i na końcu nauczyciela i urzędnika.

Jak z tego wynika, większe ambicje mają rodzice odnośnie zawodu swych córek niż synów, z czym częściej łączy się przewidywanie migracji dziecka z rodzinnej wsi. W tych preferencjach uwiadczenia się ważne zjawisko: orientacja na kariery dla dziewcząt

Tabela 47. Pożądane zawody dla dzieci respondentów z uwzględnieniem płci dziecka

Wybierany zawód	Dziewczęta		Chłopcy	
	%	ranga	%	ranga
Nauczyciel	18,8	1	0,5	9
Lekarz	16,5	2	7,3	5
Pracownik umysłowy /ogólnie/	14,7	3	9,2	3
Rolnik	13,5	4	35,9	1
Średni personel medyczny	9,4	5	1,0	8
Krawiec /krawcowa/	6,5	6	-	-
Sprzedawca	5,3	7/8	-	-
Pracownik fizyczny /ogólnie/	5,3	7/8	21,4	2
Urzędnik	3,5	9	0,5	10
Inżynier/agrotechnik	2,4	10	6,8	6
Metalowiec	1,2	11	4,4	7
Kierowca	-	-	7,8	4

Współczynnik korelacji rang Spearmana = 0,141

sięgające poza typowo wiejski zestaw zawodów. Ma to niewątpliwie wpływ na większe nasilenie migracji dziewcząt niż chłopców ze wsi do miast /tab. 48/.

Tabela 48. Pożądane miejsce zamieszkania dzieci w przyszłości z uwzględnieniem płci /w %/

Miejscowości	Dziewczęta	Chłopcy	Razem
Warszawa	3,6	2,3	2,9
Inne miasto wojewódzkie	13,3	6,8	9,9
Miasta pozostałe	53,8	37,3	45,1
Obecna wieś	13,3	35,0	24,8
Inna wieś	15,9	18,6	17,3

Znaczny odsetek rodziców wskazuje jako przyszłe pożądane miejsce zamieszkania ich dzieci jakieś miasto. Uderzające jest to,

że tylko nieznaczny odsetek wskazuje bezpośrednio Warszawę i niewysoki odsetek - inne miasta wojewódzkie, czyli miasta większe. Przeważnie wskazuje się miasta mniejsze, a więc i te występujące we własnym województwie. Więcej rodziców preferuje miasto jako przyszłe miejsce zamieszkania dla córek, podczas gdy dla synów częściej przewiduje się wieś. Z pewnością jest to także związane z planami odnośnie dziedziczenia gospodarstw, które częściej pozostają w rękę synów niż córek.

WYCHODZSTWO Z OBSZARÓW WYLUDNIAJĄCYCH SIĘ

Powiązanie wychodźców z wsię rodzinną

Określenia rozmiarów i kierunków migracji można dokonać na podstawie danych statystycznych ze statystyki bieżącej, bądź też ze spisów powszechnych. Dane statystyczne umożliwiają także w pewnym zakresie analizę składu migrantów.

Istnieją jednak zjawiska związane z migracjami, które nie mogą być uchwycone w postaci statystycznej na podstawie statystyki bieżącej czy też spisów. Do takich należą np. powstałe na skutek wychodźstwa powiązania między miastem i wsię, polegające na utrzymywaniu kontaktów pomiędzy krewnymi i przyjaciółmi pozostałymi na wsi i tymi, którzy migrowali do miasta. Wchodzą tu w rachubę wzajemne odwiedziny, mające duże znaczenie dla wymiany informacji i kształtowania postaw mieszkańców miast i wsi. Zbieranie informacji ex post o osobach, które dokonały migracji umożliwia także, w oparciu o wywiad w miejscu pochodzenia migranta, ustalenie kierunków wychodźstwa a także wpływu kontaktów osobowych na kształtowanie się postaw wobec migracji. Tego typu dane wykorzystywali m.in. w swych badaniach na temat migracji ze wsi M. Pohoski, który korzystał z materiałów ankiety Instytutu Ekonomiki Rolnictwa przeprowadzanej we wsiach i W. Makarczyk, który oparł się na wywiadach²⁷.

²⁷ M. Pohoski, Migracje ze wsi do miast, PWE, Warszawa 1963; W. Makarczyk, Czynniki stabilizacji w zawodzie rolnika i motywy migracji do miast, Ossolineum, Wrocław 1964.

W niniejszym badaniu nasilenie i kierunki migracji do miast oceniono na podstawie pytań dotyczących osób zamieszkałych w miastach /krewnych lub przyjaciół respondentów/ - /tab. 49/.

Tabela 49. Osoby bliskie zamieszkałe w miastach

Wyszczególnienie	Liczba	%
Rodzice	25	1,9
Dzieci	258	19,2
Rodzeństwo	553	41,1
Inni krewni	469	34,9
Przyjaciele	39	2,9
Razem	1334	100,0

Jest charakterystyczne, że bardzo niewielu respondentów wymieniło przyjaciół w miastach. 97% osób bliskich, z którymi utrzymuje się różne kontakty, to krewni, co świadczy o sile związków rodzinnych w tradycji wiejskiej. Uderza też minimalny odsetek rodziców respondentów w miastach. Jest to związane z niewielkim napływem na wieś osób urodzonych w miastach i posiadających tam rodziny. Wśród krewnych zamieszkałych w miastach największy udział ma rodzeństwo i inni krewni. Dzieci respondentów stanowią około 1/5.

Informacje o miejscowości zamieszkania osób bliskich można traktować jako pośrednią informację o kierunkach migracji z badanych wsi. Rozmieszczenie osób bliskich respondentom, zamieszkałych w miastach, przedstawia się następująco /wg województw w %/:

stołeczne wareszawskie	30,6
białskopodlaskie	19,4
siedleckie	6,7
lubelskie	9,2
katowickie	6,1
gdańskie	3,1
szczecińskie	2,4
wrocławskie	2,4
inne	20,9

Najwięcej osób bliskich respondentom, /głównie krewnych/ zamieszkuje w woj. stołecznym warszawskim, w woj. lubelskim i na terenie własnych województw, tj. w białkopodlaskim i siedleckim. Spośród pozostałych wyróżnia się woj. katowickie, gdańskie i niektóre województwa zachodnie. Stanowi to pośrednią informację o kierunkach migracji w przeszłości.

Większość osób zamieszkałych w miastach przebywa tam już od dawna. Można wyróżnić następujące grupy krewnych i przyjaciół respondenta według okresu zamieszkiwania /w %/:

powyżej 10 lat	-	69
6-10 lat	-	17
poniżej 6 lat	-	14

Przeważają migranci z dawniejszych lat, z którymi respondenci utrzymują różne kontakty. Najczęstszą formą kontaktów są odwiedziny /76% respondentów/, przy czym mowa tu o odwiedzinach wzajemnych. Zarówno odwiedziny jak i korespondencję wymieniało 18% respondentów /3,4% wymieniało tylko korespondencję a 2,5% inne formy kontaktów np. telefoniczne itp./. Świadczy to o żywości kontaktów z krewnymi zamieszkałymi w miastach, nawet takimi, którzy zamieszkują już dłużej poza wsią rodzinną.

Migranci - dzieci respondentów

W toku wywiadu starano się ustalić miejsce pobytu dzieci tych respondentów, którzy oświadczyli, że niektóre ich dzieci zamieszkują w innej miejscowości. Zanalizowano odrębnie dzieci respondentów z każdego z dwu badanych województw /tab. 50/.

Około 1/3 dzieci respondentów, które opuściły dom rodzinny, zamieszkuje na wsi, z tego około 10% we własnym województwie a 25% we wsiach innych województw. Proporcje zamieszkałych na wsi we własnym województwie i poza nim są podobne wśród dzieci pochodzących z obu województw. Jeżeli chodzi o wychodźców do miast to z woj. białkopodlaskiego około 1/5 przebywa na terenie miast własnego województwa, podczas gdy z woj. siedleckiego stanowią oni tylko 14%. Proporcje osób przebywających w województwach ościennych są u pochodzących z obu województw podobne. Wyraźnie występują natomiast różnice jeżeli chodzi o osoby zamieszkałe w Warszawie. Z woj. białkopodlaskiego takich jest tylko około 5%,

Tabela 50. Miejsce przebywania dzieci, które opuściły dom rodzinny respondentów

Miejsce przebywania dziecka	Województwo zamieszkiwania respondentów				Razem	
	białskopodlaskie		sierdzieckie			
	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Miasta w woj. białskopodlaskim	86	21,6	-	-	86	14,8
Miasta w woj. sierdzieckim	16	4,0	25	13,7	41	7,0
Miasta województw óściennych	19	4,8	9	4,9	28	4,8
Warszawa	21	5,3	42	23,0	63	10,8
Inne miasta wojewódzkie	67	16,8	9	4,9	76	13,1
Inne miasta ogółem /bez wyżej wym./	57	14,3	29	15,8	86	14,8
Wieś we własnym województwie	33	8,3	19	10,4	52	9,0
Inne wsie	97	24,4	48	26,2	145	25,0
Zagranica	2	0,5	2	1,1	4	0,7
Razem	398	100,0	183	100,0	581	100,0

podczas gdy z woj. sierdzieckiego aż 23%. Świadczy to o silniejszym oddziaływaniu atrakcyjności Warszawy na tereny bliższego zaplecza wiejskiego, do których z całą pewnością można zaliczyć znaczną część badanych obszarów woj. sierdzieckiego a znacznie mniej woj. białskopodlaskiego. Z woj. białskopodlaskiego więcej osób niż z sierdzieckiego migrowało do różnych miast wojewódzkich poza Warszawą. Oczywiście nie należy tu zapominać, że nie wszystkie dzieci przebywające poza domem rodzinnym są już w pełni wychodźcami. Są wśród nich i takie, które odbywają naukę i z czasem mogą powrócić w rodzinne strony.

Analizowano również, czy istnieje zależność między kierunkami migracji dzieci a kategorią społeczno-zawodową rodziców. Kierunki migracji dzieci ustalano na podstawie informacji rodziców o miejscu zamieszkania ich dzieci /tab. 51/.

Tabela 51. Miejsce zamieszkania wychodźców ze wsi a kategorie społeczno-zawodowe ich rodziców /respondentów/

Wyszczególnienie	Kategorie społeczno-zawodowe rodziców									
	Pracownicy umysłowi		Pracownicy fizyczni		Rolnicy indywidualni		Niepracujący		R a z e m	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Miasta woj. białkopodlaskiego	3	15,8	10	13,7	56	13,9	15	19,8	84	14,7
Miasta woj. siedleckiego	2	10,5	6	8,2	24	5,9	9	11,8	41	7,2
Miasta ościenne	2	10,5	2	2,7	17	4,2	3	3,9	24	4,2
Warszawa i miasta woj. stołecznego warszawskiego	8	42,2	8	11,0	54	13,4	3	3,9	73	12,7
Pozostałe miasta	2	10,5	18	24,7	116	28,7	19	25,0	155	27,1
Wieś	2	10,5	29	39,7	137	33,9	27	35,6	195	34,1
Razem	19	100,0	73	100,0	404	100,0	76	100,0	572	100,0

$\chi^2 = 166$, $p < 0,01$, V -Cramera = 0,026

Dzieci pracowników umysłowych w znacznym odsetku /42%/ przebywają w Warszawie i w miastach woj. stołecznego warszawskiego. Spośród dzieci pracowników fizycznych i dzieci rolników znacznie mniej migrowało do Warszawy i miast woj. stołecznego warszawskiego, więcej natomiast do innych miast. Znaczną część stanowili tacy, którzy migrowali do pobliskich miast w swoim województwie lub w województwach ościennych. Świadczy to o kształtowaniu się pewnych mechanizmów migracji dzieci, stosownie do możliwości ich rodziców. Niewątpliwie ważną rolę odgrywają tu kontakty osobiste rodziców a także aspiracje odnośnie karier ich dzieci.

WNIOSKI Z BADANIA SOCJOLOGICZNEGO

1. Na terenach wyludniających się stwierdzono niższy udział młodszych roczników w wieku produkcyjnym oraz silniejszą defeminizację w młodszych rocznikach, co potwierdza wyniki ogólnych analiz opartych na materiałach statystycznych GUS.

2. Na terenach wyludniających się można zaobserwować nieco niższy udział osób z wykształceniem wyższym i nieco wyższy z wykształceniem średnim.

3. Wśród respondentów z terenów wyludniających się stwierdzono wyższy udział ludności rolniczej, natomiast na terenach niewyludniających się wyższy udział ludności pozarolniczej i o mieszanym źródle dochodu. Świadczy to o stabilizującym działaniu możliwości zatrudnienia pozarolniczego na ludność wiejską. Tereny z dużą przewagą rolnictwa, bez możliwości pracy pozarolniczej, są mniej atrakcyjne i w większym stopniu ulegają depopulacji.

4. Na obszarach wyludniających się zamieszkuje znacznie mniej osób pochodzących z zewnątrz, co oznacza iż nie ma tam dużego napływu ludności. Biorąc pod uwagę fakt, że odpływ ze wsi występuje wszędzie, ma to zasadnicze znaczenie dla kształtowania sald migracyjnych.

5. W strukturze gospodarstw rolnych na terenach wyludniających się przeważa udział gospodarstw większych. Wyższy jest przy

tym udział gospodarstw z przewagą gleb słabszych. Wynika stąd, iż tereny wyludniające się to w większym stopniu tereny ekstensywnej gospodarki rolnej, gdzie w miarę mechanizacji następuje zmniejszanie zapotrzebowania na siłę roboczą.

6. Na terenach wyludniających się jest więcej wsi małych oddalonych od miast i nieposiadających dobrych połączeń komunikacyjnych. Tereny niewyludniające się - to na ogół tereny lepiej skomunikowane z miastem, wykazujące z nim silniejsze powiązania. Miasto zatem odgrywa również pozytywną rolę dla stabilizacji ludności na wsi jako ważny element prawidłowego układu osadniczego, zapewniającego współczesnym mieszkańcom wsi zaspokojenie zróżnicowanych potrzeb.

7. Porównując tereny wyludniające się obu województw, można stwierdzić pewne różnice między nimi. Na terenie woj. białkopodlaskiego występuje bardziej jednolita struktura społeczno-zawodowa /przewaga ludności utrzymującej się ze źródeł wyłącznie rolniczych/. Poza tym jest tu więcej gospodarstw o dużej powierzchni. Jednocześnie więcej osób ocenia tu swoją pozycję materialną jako dobrą. Wynika z tego, że wyludnianie się terenów typowo rolniczych nie prowadzi do pauperyzacji wsi.

8. Poprzez badanie zależności między płcią a postawami wobec ruchliwości przestrzennej stwierdzono m.in., iż kobiety wykazują na ogół większą ruchliwość niż mężczyźni, co nie jest dotychczas należycie oceniane jako zjawisko wpływające na deformację struktury demograficznej.

9. Nie ma istotnych różnic pomiędzy mężczyznami i kobietami w ocenach warunków życia na wsi i w mieście. Większość respondentów ocenia warunki życia w mieście jako lepsze. Jednocześnie jednak większość osób jest zadowolona z życia na wsi, co wskazuje na funkcjonowanie stereotypu lepszego życia w miastach, który jednak nie zawsze łączy się z niezadowolaniem z życia na wsi. Mieszkańcy wsi cenią sobie często wartości, które nie wpływają na ocenę warunków życia na wsi lecz na ich stabilizację na wsi /przywiązanie do wsi, przyzwyczajenie, swoboda etc./.

10. Wiek jest istotną zmienną różnicującą postawy wobec zamieszkiwania na wsi. Najmłodsi są najczęściej niezadowoleni z życia na wsi, najczęściej też mają zamiar migrować. Najbardziej ustabilizowane są osoby w wieku 40-60 lat. Pewne załamanie stabi-

lizacji i wzrost ruchliwości obserwuje się po ukończeniu 60 roku życia, co zapewne związane jest ze zmniejszaniem się aktywności zawodowej, przejściem na rentę, przejściem z własnego domu do dzieci itp.

11. Poziom wykształcenia jest negatywnie skorelowany z zadowoleniem z życia na wsi: im wyższy poziom wykształcenia tym mniejsze zadowolenie. Jednocześnie występuje pozytywna zależność między wykształceniem a tendencjami migracyjnymi: im wyższy poziom wykształcenia tym większa chęć zmiany miejsca zamieszkania.

12. Przynależność do określonej kategorii społeczno-zawodowej jest słabo skorelowana z ocenami życia na wsi. Pracownicy umysłowi zdradzają jednak większą ruchliwość niż inne kategorie, rolnicy natomiast najmniej. Oceny własnej sytuacji materialnej układają się odwrotnie. Pracownicy umysłowi najczęściej określają swoją sytuację jako dobrą a rolnicy najczęściej jako złą. Oznacza to, że o migracji nie decyduje wyłącznie ocena sytuacji materialnej.

13. Według ocen większości mieszkańców wsi perspektywy życia dla młodzieży na wsi są złe, co uzasadniają respondenci brakiem dobrych perspektyw dla gospodarki rolnej, brakiem rozrywek i życia kulturalnego a także postawami i zainteresowaniami dzisiejszej młodzieży.

14. Przewaga ocen negatywnych na temat perspektyw życiowych dla młodzieży na wsi łączy się z orientacją rodziców na kariery ich dzieci przeważnie poza wsią.

15. Istnieje zróżnicowanie w zakresie preferencji wyboru miejsc przyszłego zamieszkania dla dziewcząt i chłopców. Dla dziewcząt znacznie częściej niż dla chłopców wybiera się miasto i miejskie zawody. Niewątpliwie te preferencje mają wpływ na większy odpływ młodych kobiet ze wsi. Częściowym wyjaśnieniem tego zróżnicowania jest fakt częstszego przekazywania gospodarstwa męskiemu potomkowi, ale również łatwiejsze znalezienie dla mężczyzn zawodu pozarolniczego na wsi. Wymaga to bacznej uwagi zarówno w działaniach ekonomicznych, zmierzających do zatrzymania młodzieży na wsi jak i w kształtowaniu preorientacji zawodowej przez szkołę.

16. Ludność wiejska posiada w miastach wielu krewnych, wśród których przeważnie występuje rodzeństwo, dzieci lub inni

krewni. Świadczy to o dokonanych z tych terenów w przeszłości migracjach i o silnych powiązaniach mieszkańców wsi z mieszkańcami miast, o przełamaniu izolacji między miastem i wsią.

17. Spośród dzieci, które opuściły domy rodzinne respondentów, tylko 1/3 zamieszkuje na wsi a reszta w miastach, przy czym z woj. siedleckiego znacznie więcej niż z woj. białkopodlaskiego zamieszkuje w Warszawie, natomiast z woj. białkopodlaskiego więcej w miastach na terenie własnego województwa.

18. Istnieje istotna zależność między przynależnością rodziców do określonej kategorii zawodowej a miejscem zamieszkania dzieci. Dzieci pracowników umysłowych znacznie częściej migrowały do Warszawy i miast woj. stołecznego warszawskiego, a dzieci rolników i pracowników fizycznych - częściej do miast w swoim województwie.

PODSUMOWANIE

Badania o charakterze monograficznym, przeprowadzone na terenie dwóch przylegających do siebie województw środkowo-wschodnich, w których obserwowane są zjawiska depopulacji wsi, ukazują pewne aspekty ogólniejszych procesów społeczno-demograficznych zachodzących na tle relacji wieś-miasto w Polsce powojennej. Intensywna urbanizacja w okresie powojennym umożliwiła likwidację nadmiernego przeludnienia na wsi i odpływ do miast nadwyżek ludności.

W badanych regionach, w latach 1946-1950, następowało na obszarach wiejskich zmniejszanie się liczby mieszkańców związane z ujemnym saldem migracji, przewyższającym przyrost naturalny. W latach pięćdziesiątych przyrost naturalny był wyższy niż ujemne saldo migracji, co spowodowało ponowny wzrost liczby mieszkańców wsi. W następnych latach obserwowano spadek liczby mieszkańców, a w początku lat osiemdziesiątych zahamowanie.

Generalnie okres powojenny można określić jako okres stopniowej depopulacji wsi. Badania wykazały, że od 1946 do 1983 r. liczba mieszkańców wsi na obszarze obecnego woj. białkopodlaskiego zmniejszyła się o około 18%, a woj. siedleckiego - o 13%.

Jednocześnie dokonały się procesy redystrybucji ludności. W niektórych gminach nastąpił wzrost a w innych spadek liczby mieszkańców.

Z koncentracją ludności w miastach łączył się także rozwój różnego rodzaju funkcji miast, podczas gdy funkcje wsi uległy ograniczeniu. Rozwój produkcji przemysłowej i zastąpienie całego szeregu wyrobów i narzędzi wykonywanych dawniej w ramach tradycyjnego rzemiosła wiejskiego, lub samodzielnie w gospodarstwach wiejskich, a także postępująca modernizacja rolnictwa i rozwój przemysłu rolno-spożywczego spowodowały większe uzależnienie wsi od miasta. W przeciwieństwie do tradycyjnej wsi, nowoczesna wieś musi korzystać w większym stopniu z produkcji i usług miejskich. Miasto natomiast potrzebuje nie tylko dopływu produktów i surowców rolnych, ale również codziennych dojazdów pracowników, dla których brak mieszkań w mieście. Powoduje to m.in. zmiany w strukturze zatrudnienia na wsi i zmiany relacji wiejskiego i miejskiego rynku pracy.

Te zjawiska wpływają na ograniczenie możliwości pracy na wsi i wzrost tych możliwości w mieście. Szybki rozwój nowych miejsc pracy w miastach, rozszerzanie się skali zawodów "miejskich", większe możliwości kształcenia ogólnego i zawodowego, stwarzają w mieście o wiele bogatsze możliwości wyboru pracy i powodują też definitywny odpływ ze wsi młodzieży wkraczającej w wiek produkcyjny.

Ograniczenie wiejskiego rynku pracy, większa mechanizacja prac rolnych zmniejszyła zapotrzebowania na pracę kobiet w rolnictwie. Jedną z przyczyn defeminizacji wsi jest zmniejszenie udziału kobiet w polowej produkcji roślinnej. Takie czynności jak pielnie lnu i jego przerób, kopanie ziemniaków, grabienie siana itp. /ważane dawniej za typowo "kobiece"/ zostały zmechanizowane i stały się domeną mężczyzn. Kobiety wiejskie pozostały niezbędne tylko w mniej zmechanizowanych dziedzinach w produkcji zwierzęcej, ręcznych pracach ogrodniczych i w gospodarstwie domowym. Jednocześnie z rozwojem mechanizacji nie nastąpił na wsi rozwój usług, który stwarzałby nowe możliwości pracy dla kobiet. Usługi produkcyjne dla rolnictwa wymagają głównie pracy "męskiej". Jest to niewątpliwie jedną z ważnych przyczyn orientacji dziewcząt wiejskich na zdobywanie zawodów "miejskich" i silniejszej niż u męż-

czynn tendencji migracji do miast. Efektem tego jest defeminizacja, co powoduje zagrożenie dla prawidłowego kojarzenia małżeństw i zakładania rodzin oraz dla przyrostu naturalnego na wsi. Odpiływ młodych kobiet oddziałuje w pewnym stopniu na wzrost odpływu mężczyzn ze względów pozaekonomicznych.

Wpływ migracji ze wsi na wielkość produkcji rolnej jest zagadnieniem złożonym. Ubytki siły roboczej z rolnictwa nie muszą pociągać za sobą zmniejszenia produkcji rolnej. Specjaliści zajmujący się tymi zagadnieniami dowodzą, że stopniowy spadek zatrudnienia w rolnictwie może się odbywać bez spadku produkcji rolnej, o ile istnieją możliwości lepszego wykorzystania pozostałej siły roboczej oraz zastępowanie pracy żywej pracą wysokozmechanizowaną²⁸.

W okresie powojennym następuje stopniowe zmniejszanie się liczby ludności utrzymującej się z rolnictwa, przy ogólnej tendencji wzrostu produkcji rolnej /do 1980 r./. W badanych województwach, przy stosunkowo dużym udziale indywidualnej, tradycyjnej gospodarki rolnej, tempo zmniejszania się liczby ludności rolniczej, zwłaszcza w latach siedemdziesiątych było wyższe niż średnio w kraju. W obu województwach wynosiło około 1,1% rocznie, w kraju 0,7%²⁹. Mimo to do 1980 r. utrzymywała się ogólna tendencja wzrostu produkcji rolnej.

Zmniejszaniu się liczby ludności wiejskiej towarzyszyły jednocześnie zmiany w rozmieszczeniu ludności pozostającej na wsi. Przeprowadzone w omawianych województwach badania wykazały, że w małych wsiach, bardziej oddalonych od ośrodków miejskich, liczba ludności uległa zmniejszeniu, podczas gdy we wsiach większych i lepiej powiązanych z miastami nastąpił przyrost ludności. Wyjaśnieniem tego zjawiska są zarówno lepsze możliwości pracy pozarolniczej, związane z możliwością dojazdów do zakładów miejskich, jak i lepsze warunki bytowe w miejscowościach bardziej zintegrowanych z miastami /lepsza infrastruktura techniczna, usługi/.

²⁸ W. Herer, W. Sadowski, "Migracje z rolnictwa. Efekty i koszty", PWE, Warszawa 1975.

²⁹ NSP 1978, Ludność, gospodarstwa domowe i warunki mieszkaniowe, GUS 1980, Tabl. 4, ss. 47-48.

Okazuje się, że możliwości pracy pozarolniczej oraz ułatwione kontakty z miastem, zamiast przyczyniać się do większego nasilenia odpływu ze wsi, mogą stanowić czynniki atrakcyjności wsi przyciągające nowych mieszkańców z innych obszarów wiejskich i zapobiegające depopulacji, podczas gdy brak takich możliwości przyczynia się do wyludnienia wsi.

Badania wykazały większą ruchliwość migracyjną i większe nasilenie odpływu młodzieży żeńskiej ze wsi niż męskiej. Odróżnia to wyraźnie ten typ migracji od migracji "pionierskich" w pierwszych latach po wojnie, kiedy to wśród odpływających ze wsi przeważali zdecydowanie młodzi mężczyźni. Stanowi to również dowód wzrastających aspiracji zawodowych i społecznych młodzieży żeńskiej na wsi, wzrastającej samodzielności dziewcząt wiejskich i łatwości oderwania się od tradycyjnego środowiska.

Z drugiej strony te tendencje wskazują na utrzymywanie się na terenie tradycyjnych wsi pewnej nierówności szans i negatywnie ocenianych przez młode kobiety różnic sytuacji mężczyzny i kobiety.

Duże nasilenie odpływu ludności ze wsi w okresie powojennym spowodowało zacieśnienie osobistych kontaktów mieszkańców wsi i miast. Kontakty te przeważnie opierają się na więzach pokrewieństwa. Szczególnie migracje do pobliskich miast własnego województwa umożliwiają utrzymywanie kontaktów. Zarówno kontakty społeczne o charakterze nieformalnym i więzi osobiste, jak i dojazdy do pracy i usług w pobliskich miastach przyczyniają się do integracji wsi z miastem.

Obserwowane zjawiska depopulacji z całą pewnością nie mają katastrofalnego charakteru w skali całych województw. Niejednakowo też wygląda ich nasilenie w różnych okresach czasu. Wysoki odpływ ludności w pierwszych latach po wojnie oznaczał w zasadzie likwidację istniejącego przeludnienia na wsi. Ubytki, które występują od początku lat sześćdziesiątych do połowy lat siedemdziesiątych oznaczały straty na rzecz innych województw, spowodowane słabym tempem rozwoju miast w badanych województwach. Po utworzeniu nowych województw wyraźnie wzrosła dynamika rozwoju miast na tym terenie. Toteż województwa w ogólnym bilansie nie wykazują już strat na rzecz innych województw lecz niektóre obszary więj-

skie ulegają depopulacji na rzecz szybkiego wzrostu miast we własnym województwie. Występuje to wyraźnie w woj. białkopodlaskim. Województwo siedleckie, pozostające pod silniejszym wpływem aglomeracji warszawskiej, wykazuje również mniejsze ubytki, ale jednocześnie utrzymują się wysokie dojazdy do pracy w woj. stołecznym warszawskim.

Lokalne zjawiska ubytków i przyrostów ludności na terenach wiejskich wskazują na przemieszczenia, które uwarunkowane są aktualnymi preferencjami ludności i warunkami życia na różnych terenach. Procesy te wpłynę niewątpliwie na kształt osadnictwa w przyszłości. Towarzyszące tym procesom zjawiska zmian w strukturze rolnej, wzrost wielkości gospodarstw na typowo rolniczych terenach wyludniających się i jednocześnie zwiększanie się liczby ludności robotniczo-chłopskiej, zamieszkującej tereny silniej zintegrowane z miastami wskazuje na kształtowanie się nowej struktury osadniczej. Dokonuje się pewna koncentracja ludności w społecznościach wiejsko-miejskich, składających się w znacznej części z ludności o "mieszanych" źródłach dochodów. Obok pracy pozarolniczej często występuje tu - jako dodatkowe źródło dochodów lub źródło zaopatrzenia w produkty rolne na własne potrzeby - niewielkie gospodarstwo rolne lub działka. Równolegle zaniewiejsza się zaludnienie na terenach typowo rolniczych, gdzie zaczynają dominować większe, dobrze wyposażone, unowocześnione gospodarstwa rolne.

Podobne procesy obserwuje się także na innych terenach³⁰. W tej sytuacji zjawisko zaniewiejszenia się liczb ludności wiejskiej na niektórych terenach może przyczyniać się do poprawiania struktury osadniczej, choć konieczne jest aby procesy te przebiegały w miarę możliwości harmonijnie, stopniowo, zgodnie z planami rozwoju osadnictwa.

W odniesieniu do badanych województw, identyfikacja obszarów problemowych, ukazanie społecznego tła tych problemów, jak i

³⁰ Por. A. Łuszczewska-Bernhardt: Kierunki przemian w rozmieszczeniu ludności rolniczej w latach 1973-1990 /na przykładzie gminy Miłakowo/, "Problemy Społeczno-Ekonomiczne Polski Północno-Wschodniej", Nr 6, Odr. Bad. Nauk. im. W. Kętrzyńskiego, Olsztyn 1976.

bliższe dane dotyczące nasilenia zjawisk depopulacji, mogą stanowić materiał przydatny dla działań praktycznych. Wydaje się, że niektóre obserwacje tu poczynione mają także charakter bardziej uniwersalny, wskazując problemy, które pojawiają się w różnych częściach kraju i wymagają przemyślanych działań zarówno na szczeblu województwa jak i kraju.

SPIS PRAC WYKONANYCH W RAMACH TEMATU MR.I.28.06.7

1. Społeczne uwarunkowania wyludniania się obszarów wiejskich woj. białkopodlaskiego i siedleckiego - Wstępne analizy statystyczno-źródłowe. Praca zbiorowa: W. Mirowski, Z. Strzelecki i in., Warszawa 1980. Maszynopis w Arch. Probl. MR.I.28. IGiPZ PAN.
Całość obejmuje 550 stron w 2 tomach. Tablice, mapki, diagramy. Składa się z indywidualnych opracowań poszczególnych autorów.
- 1.a. Witold Kusiński. Uwagi do opracowania "Społeczne uwarunkowania wyludniania się obszarów wiejskich woj. białkopodlaskiego i siedleckiego" - wykonanego przez zespół pod kier. doc. W. Mirowskiego /maszynopis, Archiwum Probl. MR.I.28. IGiPZ PAN/.
2. Zróżnicowanie społeczno-gospodarcze a procesy wyludniania się obszarów woj. siedleckiego i białkopodlaskiego. II etap badań. Studium demograficzno-ekonomiczne. Praca zespołowa wykonana na zlecenie IGiPZ PAN w ramach Probl. MR.I.28. Warszawa 1982. /Maszynopis w Arch. Probl. MR.I.28. IGiPZ PAN/.
3. Sprawozdanie z socjologicznych badań terenowych w woj. białkopodlaskim i siedleckim nt. Warunki życia na wsi a wychodźstwo do miast. Oprac. W. Mirowski i A. Uznański na zlecenie IGiPZ PAN w ramach Probl. MR.I.28. /Maszynopis Arch. Probl. MR.I.28/.
Tekst sprawozdania zawiera: 1. Założenia i realizacja próby losowej. 2. Przeprowadzenie wywiadów. 3. Kodowanie zebranego materiału. Załączniki: Kwestionariusz wywiadu, Instrukcja dla ankieterów, Klucz kodowy.
4. W. Mirowski. Zróżnicowanie społeczno-gospodarcze a procesy wyludniania się obszarów woj. siedleckiego i białkopodlaskie-

go - Raport syntetyczny. Opracowany w Ośrodku Badań i Konsultacji TWWP na zlecenie IGiPZ PAN w ramach Probl. MR.I.28. Raport zawiera w tekście podsumowanie kolejnych etapów badań w 2 częściach: Część I - omówienie wyników badań, prowadzonych w I i II etapie /analizy statystyczno-źródłowe, studia demograficzno-ekonomiczne/. Część II - omówienie wyników socjologicznych badań terenowych /tekst, tabele, rysunki, mapki - maszynopis. Arch. Probl. MR.I.28. IGiPZ PAN/.

WYKAZ ZESZYTÓW BIULETYNU INFORMACYJNEGO

40. Wróbel A. Ewolucja struktury gałęziowej gospodarki Polski a rozwój regionalny. 1983.
41. Kuciński K. Koncentracja ludności w procesie formowania się regionów miejskich w Polsce. 1983.
42. Muzioł A. Typologia miast Polski na podstawie zróżnicowania warunków życia ludności. 1983.
43. Studia nad funkcjonalnym makroregionem warszawskim (I). 1983.
44. Zróżnicowanie organizacji przestrzennej rolnictwa w województwie suwalskim. 1983.
45. Nowe problemy gospodarki przestrzennej. 1983.
46. Mykaj A. Gospodarka przestrzenna Polski w aspekcie wartości nakładów inwestycyjnych (część I — materiały źródłowe). 1984.
47. Wieloregionalna analiza demograficzna. Modelowe rozkłady migracji (metodologia i oprogramowanie). 1984.
48. Studia nad funkcjonalnym makroregionem Warszawy (II). 1985.
49. Cała Cz. Koncepcja gospodarki bezodpadowej w polityce ochrony środowiska naturalnego. 1985.